Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Patrik Bulak

Spánek a snění v českém obrazu světa

Sleeping and dreaming
in the Czech Linguistic Picture of theWorld

Praha 2016

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D

Poděkování

Předně na tomto místě velice děkuji doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D, nejen za odborné vedení této práce, ale stejně tak za cennou podporu během jejího sepisování, a to obzvlášť ve chvílích, kdy bylo třeba začít znovu. Děkuji také Veronice a Ladě za čtení a formální připomínky. Bez nich by práce rovněž nenabyla předkládané podoby.

V neposlední řadě mnohokrát děkuji za zájem a podporu svým nejbližším, rodině a zejména své ženě Jitce.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 1. 5. 2016 Bc. Patrik Bulak

Abstrakt

Diplomová práce se soustřeďuje na pojmovou oblast spánku (včetně bdění, snění apod.). Vychází z teorií a metod kognitivně-kulturního přístupu k jazyku.

První část práce se zabývá lidskou zkušeností se spánkem. Pojmová oblast je zde vyložena jako součást tělesné zkušenosti, ale také jako součást středoevropského kulturního kódu.

V druhé části je věnována pozornost konceptu jazykového obrazu světa a jeho zkoumání (srov. například Bartmiński, 2012), dále metodě zjišťování a verifikace významových konotací (Bartmiński, Panasiuk, 2001), teorii konceptuální metafory a metonymie (Lakoff, Johnson, 1980/2002) a kombinaci metafory s metonymií (tzv. metaftonymii, Goosens, 1990, 2002).

Třetí část práce přibližuje pojmovou oblast spánku na základě jazykových dat excerpovaných z různých slovníků češtiny. Nejprve jsou představena slovotvorná hnízda, relevantní významové vztahy a etymologie vybraných výrazů (*spát*, *bdít* atp.). Dále je podrobně rozebrána polysémie vybraných výrazů, stejně jako polysémie jejich derivátů. Tato část představuje formulaci pojmových přenosů, jejichž projevem jsou příslušné jazykové významy.

Čtvrtá část práce je klasifikací shromážděného jazykového materiálu s ohledem na frazeologii. Materiál je zde členěn na metonymická vyjádření („čisté“ metonymie, metonymie sloužící jako zdrojová oblast konceptuálních metafor) a vyjádření metaforická (metafory z metonymií, „čisté“ metafory).

Na základě interpretace pojmových přenosů je v závěru práce rekonstruován český obraz spánku.

Klíčová slova

český jazyk, slovní zásoba, frazeologie, kognitivní lingvistika, konceptuální metafora, konceptuální metonymie, metaftonymie, antropocentrismus, jazykový obraz světa, konotace, spánek, spát

Abstract

The thesis focuses on the conceptual area of sleeping (including waking, dreaming etc.) based on the theories and methods of the cognitive-cultural approach to language.

The first chapter deals with the human experience of sleeping. The conceptual area is interpreted both in relation to physical experience and as a part of the Central European cultural code.

The second chapter concentrates on the concept and the approach of the linguistic picture of the world (e.g. Bartmiński, 2012), the detection and verification of the semantic connotations method (Bartmiński, Panasiuk, 2001), the conceptual metaphor theory (Lakoff, Johnson, 1980/2002), the cognitive conception of metonymy (cf. ibid), and the interaction between metaphor and metonymy (i.e. metaphtonymy, Goosens, 1990, 2002).

The third chapter is based on the linguistic data excerpted from various Czech dictionaries and describes the conceptual area. First are introduced derivational nests, then relevant semantic relations and etymology of the selected terms (*spát*, *bdít* etc.). The chapter also analyses polysemy of the selected terms in detail, as well as polysemy of their derivatives. This part of the thesis presents the formulation of conceptual transmissions which are manifested in the given linguistic meanings.

The fourth chapter is a classification of the collected language material with respect to phraseology. The material is divided on metonymic expressions ("clean" metonymies, metonymies used as the source area of conceptual metaphors) and metaphorical expressions (metaphors from metonymies, "clean" metaphors).

The conclusion of the thesis reconstructs the Czech picture of sleeping based on the interpretation of conceptual transmissions.

Keywords

Czech language, vocabulary, cognitive linguistics, conceptual metaphor, conceptual metonymy, metaphtonymy, anthropocentrism, the linguistics picture of the world, connotations, sleeping, to sleep

Obsah

Úvod 1

I LIDSKÁ ZKUŠENOST SE SPÁNKEM 3

I.1 Vnímání spánku z pozice subjektu („zevnitř“) 5

I.2 Vnímání spánku smysly („zvnějšku“) 6

I.3 Kulturní souvislosti 7

II TEORIE A METODOLOGIE 9

II.1 Základní východiska 10

II.1.1 Pojetí výzkumu 10

II.1.2 Pojetí jazyka a jazykových prostředků 11

II.1.3 Pojetí významu 12

II.1.4 Pojetí popisu významu 14

II.2 Zkoumání jazykového obrazu světa 15

II.2.1 Jazykový obraz světa 15

II.2.2 Metoda verifikace konotací 16

II.3 Základní kognitivní mechanismy: metafora a metonymie 19

II.3.1 Metafora 19

II.3.2 Metonymie 23

II.3.3 Metaftonymie: interakce mezi metaforou a metonymií 26

III SPÁNEK: LEXIKÁLNĚSÉMANTICKÁ ANALÝZA 29

III.1 Slovotvorná hnízda 30

III.2 Významové vztahy 32

III.3 Etymologie a motivace vybraných výrazů (*spát*, *sen*, *bdít*) 33

III.4 Analýza polysémie vybraných výrazů a derivátů 34

III.4.1 SPÁNEK (a BDĚNÍ) ve výkladových slovnících 34

III.4.2 Grafické znázornění sémantického potenciálu výrazu *spát* 45

IV SPÁNEK: METONYMIE, METAFORY A METAFTONYMIE 47
IV.1 Metonymická vyjádření 47
IV.1. 1 „Čisté“ metonymie 47
IV.1.2 Metonymie sloužící jako zdrojová oblast metafor 48
IV.2 Metaforická vyjádření 49
IV.2.1 SPÁNEK jako zdrojová oblast metafor 49
IV.2.1.1 Metafory z metonymií (kumulativní metaftonymie) 49
IV.2.1.2 „Čisté“ metafory 50
IV.2.2 SPÁNEK jako cílová oblast metafor 51
IV.2.2.1 „Čisté“ metafory 51
Závěry 56
Prameny 59
Literatura 60

Seznam použitých zkratek

ČSVS	Český slovník věcný a synonymický 2
HK	Etymologický slovník Holuba a Kopečného
Mach	Etymologický slovník jazyka českého Václava Machka
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
Rej	Český etymologický slovník Jiřího Rejzka
SČFIN	Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné
SČFIS	Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné
SČS	Slovník českých synonym
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
TEZ	Tezaurus jazyka českého

Úvod

Většina lidí na Zemi se večer pravidelně odebírá ke spánku. Jakmile začnou usínat, jejich vědomí se mění a s ním i jejich jáství.

(František Koukolík)[1]

Spánek souvisí s fyzickou i psychickou stránkou člověka; s tělem i „duší". Předkládaná diplomová práce zkoumá pojmovou oblast SPÁNEK.[2] S pojmem spánku však, jak naznačuje již název práce, úzce souvisí také další pojmy. Proto věnujeme na příslušných místech práce pozornost nejen pojmu SNĚNÍ, respektive SEN,[3] ale také BDĚNÍ. Vycházíme z předpokladu, že spánek (stejně jako související sen či bdění), je spojen s řadou konceptualizací, jež jsou poznatelné z jazyka.

Lidský život je závislý na střídání spánku a bdění. Zkušenost s tímto cyklem má přímo prožívaný tělesný základ, podobně jako například cyklus nádechu a výdechu. Téma jsme si vybrali proto, že jde o pojmovou oblast, v rámci které lze najít mnoho výrazů, jež dle našeho předpokladu mluvčí v běžném jazyce používají nejen „denotačně", tedy v primárních významech, ale především „konotačně", v řadě odvozených, sekundárních významů. Dané významy jsou – již z pohledu tradiční lexikologie – metafory a metonymie. Dle našeho chápání však nejsou pouze lexikálního charakteru, ale vypovídají mnoho o vztazích s jinými pojmy na kognitivní rovině. Jinak řečeno, z jazyka lze vyčíst, jak mluvčí tohoto jazyka zachází s určitými pojmy v mysli. Konceptualizace jsou dle tohoto způsobu uvažování do jazyka promítány.

Cílem práce je rekonstrukce českého jazykového obrazu spánku. V tomto smyslu půjde o kognitivněsémantickou studii, jež představuje analýzu

[1] Koukolík, 2013, s. 165.

[2] V této práci píšeme pojmy verzálkami (SPÁNEK), jazykové výrazy a konkrétní vyjádření kurzívou (*spánek, usnul věčným snem*) a významy uvádíme v uvozovkách („zemřel").

[3] Snění v názvu práce odkazuje na původní výzkumný záměr: zachytit spolu s českým obrazem pojmu SPÁNKU také český obraz pojmu SEN. Proti očekávání se však SPÁNEK ukázal jako dostatečně široké téma. Vzhledem k tomu, že v některých oblastech s pojmem SEN přímo souvisí (etymologicky, synonymicky a rovněž sémanticky), lze *snění* v názvu práce chápat jako synonymum výrazu *spánek*, viz dále III. část práce.

jazykových dat (systémových konotací). Na jejich základě bude možné formulovat, jakými způsoby se zkoumaná pojmová oblast konceptualizuje v „české mysli“.

V souladu s cílem práce vycházíme z amerických i slovanských kognitivně-kulturních teorií významu. Mezi ně patří zejména teorie konceptuální metafory a metonymie (Lakoff Johnson, 1980, 2002), případně metaftonymie (Goosens, 1990, 2002). Metodologicky se při analýze jazyka opíráme především o způsoby verifikace konotací, které jsou tradičně spojovány s polskou kulturně orientovanou odnoží současné kognitivní lingvistiky (Bartmiński, Panasiuk, 2001).

Materiálovým východiskem práce jsou slovníky češtiny (etymologické, synonymické, výkladové a frazeologické). Stěžejní část práce představuje na tomto základě provedenou lexikálněsémantickou analýzu a následný popis pojmové oblasti jako zdroje metonymií a jako zdrojové a cílové oblasti konceptuálních metafor.

Pojmová oblast spánku (včetně snění, bdění, usínání, probouzení aj.) je před samotnou analýzou vyložena jako součást lidské, tělesně podmíněné zkušenosti a jako součást středoevropského kulturního kódu.

I LIDSKÁ ZKUŠENOST SE SPÁNKEM

I spánek je taková malá smrt.

(Ivan Raos)

Citát chorvatského spisovatele Ivana Raose ukazuje, že za vznikem mnohých přirovnání (metafor) stojí fakt, že si určitou část reality představujeme jako jinou část reality. V mysli člověka, respektive daného společenství, musí však existovat zkušenost, která danou představu umožňuje. V této práci budeme na základě jazyka popisovat konceptualizace spojené s pojmem SPÁNEK. K jejich plnému pochopení je však před samotnou jazykovou analýzou nezbytné zachytit šíři lidské zkušenosti se spánkem (včetně kulturního přesahu).

Na tomto místě si ještě přibližme, co o spánku říkají odborné zdroje. V rámci neurologického diskurzu se spánek řadí mezi tzv. změněné stavy vědomí. Například dle Františka Koukolíka je tento stav „charakterizovaný tím, že se vnímání odpojí od prostředí, přičemž vymizí odpovědi na značný počet smyslových podnětů“ (Koukolík, 2013, s. 165). Z tohoto pohledu je zásadní, že se spánkem se pojí „proměny elektrické činnosti mozku, svalů, teploty mozku, srdeční akce i polohy těla“ (tamtéž).

Elektrofyziologicky charakterizuje spánek lidí a většiny savců střídání čtyř druhů non-REM fáze (pro čtvrtou jsou typické pomalé vlny) s REM fází.

REM fáze byla nazvána podle nápadných očních pohybů (rapid eye movements). V této fázi je spánek nejhlubší, probuzení jedince vyžaduje nejintenzivnější podněty a lidem se zdají bouřlivé surrealistické sny. REM fáze je nejdelší u kojenců a malých dětí, její spánkový podíl s věkem klesá.

V dospělosti se v průběhu osmihodinového spánku objevují obvykle čtyři, případně pět REM fází, každá může trvat kolem dvaceti minut. Neuvědomujeme si, že v dospělosti přibližně 5% z doby, o níž si myslíme, že během ní spíme, jsme bdělí (tamtéž).

Spánek v daném pojetí „nebyl prokázán u jednobuněčných organismů, nicméně některé druhy sinic, protistů a dalších jednobuněčných živočichů mají cirkadiánní rytmy aktivity. To znamená, že v průběhu dne a noci (circadiem) periodicky některé druhy činnosti zesilují a tlumí“ (tamtéž, s. 166). Spánek „každodenní“ se zdá být především lidskou doménou (srov. zimní spánek u jiných savců atp.). Dle současných výzkumů spánek není potřebou všech živočichů, ačkoli jej často může představovat či

zastupovat střídání míry aktivity (srov. tamtéž). „Ovšem ohledně spánku je prozkoumáno pouhých padesát druhů z celkového počtu dosud známých 57 442 druhů obratlovců. (…) Zda je spánek univerzální jev, tedy v současnosti nelze říci“ (tamtéž).[4]

Jaká je však biologická funkce spánku člověka? Teorie zpracovávání informací tvrdí, že je to budování nových neuronálních synapsí čili upevňování paměti (tamtéž). Existuje také opačné předsvědčení, že spánek slouží k odstraňování nepotřebných synapsí. Důležitost pro vývoj mozku je dokládána každopádně tím, že REM fáze je nejdelší u mláďat, respektive u dětí v době po porodu (tamtéž s. 168).

Mezi další možné funkce spánku patří například odstraňování škod způsobených v bdělém stavu, ochlazování mozku a těla, případně regenerativní změny vůbec umožňující bdělý stav (tamtéž). Zajímavé přitom je, že REM fáze v aktivních oblastech je pro mozek stejně náročná jako činnost v bdělém stavu (tamtéž, s. 170).

Výše uváděné definice spánku představují odbornou perspektivu čili vědecký obraz skutečnosti.[5] Souvisí s primárními, denotačními významy výrazů (*spánek, spát* atd.), jež pro označení pojmů používáme, a které se snaží o objektivní postižení reality. Z pohledu přirozeného života a takzvaného jazykového obrazu světa[6] v návaznosti na něj je pro nás relevantní, že spíme, abychom měli energii jak fyzickou, tak psychickou. Člověk spí povětšinou na posteli, v místnosti, která se nazývá ložnice (v širším smyslu se může místo určené k noclehu nazývat *nocležiště,* ČSVS). Spánkem se posilňuje zpravidla v noci (s tímto úsekem dne souvisejí také výrazy jako *přenocovat*, *nocleh* atp., tamtéž). Každý člověk má vlastní zkušenost s tím, že lidskému tělu (ani „duši“) neprospívá nedostatek spánku, nicméně nevhodná je také jeho přemíra.[7] Z perspektivy každodenní zkušenosti běžného člověka nezajímá, co se s ním během spánku přesně děje z odborného hlediska (neuronální synapse atp.), ale jak on sám z pozice subjektu spánek prožívá (jak vnímá jeho kvalitu), nebo že je

[4] „Pozorování prováděná na zvířatech prokázala prvořadou úlohu spánku pro udržování tepelné rovnováhy těla, optimálního zdraví a dosažení dobrých fyzických i duševních výkonů.“ (Palazzolo, 2006, s. 16)

[5] Dále bude rozebráno ve II. části.

[6] Viz dále II. část, s. 23.

[7] ČSVS odkazuje k vyjádření, podle nějž člověk v předlouhém spánku už „hnije“: *Chceš až do poledne vyhnívat?*

svými smysly schopen zachytit spánek druhého člověka. Spánek[8] může být jinými slovy vnímán jako prožitek nebo jako projev (Vaňková, 2014).

I.1 Vnímání spánku z pozice subjektu („zevnitř“)

Pokud jde o vlastní zkušenost se spánkem, pro subjekt je důležité, jaký spánek prožívá po kvalitativní i kvantitativní stránce, jak usíná, jak se probouzí, ale i jaké měl sny. Pro člověka jako „proživatele“ je tedy nutné nabýt sil, *vyspat se dobře* (ČSVS). [9] Pro toho, kdo spánek prožívá, je pravděpodobně nejpodstatnější, že spánek představuje fázi, kdy je neaktivní, zatímco když je bdělý, je vždy v určitém směru aktivní. Střídání bdělosti a spánku bychom mohli tedy považovat za střídání aktivity a neaktivity. **Souvislosti mezi pojmy SPÁNEK a NEAKTIVITA** jsou zjevné.[10] Z pohledu subjektu víme, že ve stavu spánku člověk nejen že vnější okolí nevidí, ale ani neslyší či vědomě necítí (jak ve smyslu čichu, tak citu) a „nechutná“. Pokud by tomu tak v daném momentu v souvislosti s kterýmkoli smyslem bylo, tento člověk se pravděpodobně probudí.

V průběhu vlastního spánku můžeme také (kromě snu) svým způsobem vnímat, zejména samotné fáze spánku. Tento způsob vnímání můžeme nazývat „vnitřní prožívání“. Souvisí s procesuálním aspektem spánku: Náš spánek může být buď hluboký, nebo naopak mělký. A tato vlastnost souvisí s tím, jak kvalitně se do spánku „propadáme“. Naše spaní je pak *tvrdé*, nebo *lehké* (ČSVS).[11]

[8] To platí i pro jiné fenomény, např. pro dech (srov. Bulak, 2013).

[9] Někteří lidé trpí nespavostí nebo náměsíčností. V případě nepřerušovaného, delšího spánku můžeme mít v očích po probuzení zaschlé výměšky, v češtině pro ně užíváme označení *ospalky* (ČSVS).

[10] Míní se tím však aktivita v podobě vnímání pěti smysly, neboť jak vyplývá z odborných výkladů, člověk ve spánku není zcela neaktivní, přestože se tak může jevit.

[11] Tyto metafory, pocházející z oblasti hmatové zkušenosti, vypovídají také o mnohém: Z tvrdého spaní nás jen tak něco neprobudí. Fyzická tvrdost obecně slouží v přenesených pojmenováních abstrakt k vyjádření jejich nenarušitelnosti. Srovnejme například stupnici svateb v češtině: Nejprve se může slavit *bavlněná svatba*, jako vrchol žebříčku se běžně uvádí *korunovační svatba* atp. (např. *Výročí svatby*, 2015).

I.2 Vnímání spánku smysly („zvnějšku“)

V rámci vnímání spánku druhého člověka je pro nás nejdůležitější, že tento člověk většinou leží, má zavřené oči, nejeví výraznější známky pohybu (pokud právě neprožívá nějaký sen či nemá tzv. lehké spaní). Toto vše vnímáme zrakem, případně slyšíme, jak dotyčný oddechuje, chrápe, mluví ze spaní atd. Nezajímá nás například, jaký má tento člověk tep (tento údaj může být důležitý z odborného, lékařského hlediska), není zde tedy klíčová například hmatová zkušenost.

Spící člověk nereaguje na podněty, dokud ho nějaký vjem neprobudí. Působí na nás dojmem, že nevnímá, a to žádným smyslem. Pojem BDÍT mj. souvisí těsně s pojmem CÍTIT, potažmo s pojmem ŽÍT/ŽIVOT (Vaňková, 2014, s. 296). Vnímání všemi smysly, tedy přítomnost vědomí, je totiž základním znakem nejen bdělosti, ale života vůbec. Bdění koreluje „s citlivostí, čilostí, čitím a s „vybuzením“ smyslů, v opozici k utlumenosti aktivity, k necitlivosti, jaká je spjata se spánkem, případně i se smrtí a neživostí, respektive otupělostí“ (tamtéž, s. 303).

Bdělý člověk je prototypicky ve vertikální poloze, *je vzhůru*, má otevřené oči, je do určité míry v pohybu, reaguje na podněty, respektive smyslové vjemy.[12] Spící jedinec na první pohled připomíná člověka mrtvého.[13] Je tomu tak právě na základě podobnosti klíčových vizuálně vnímaných rysů těchto stavů, jako jsou horizontální poloha, zavřené oči nebo nehybnost. Již úvodní citát této kapitoly naznačuje, že lidem od nepaměti spánek připomíná smrt – a smrt jim připomíná spánek. Základem je zde zjevně právě zraková zkušenost, jež je v případě spánku dominantní.[14] Na základě této smyslové zkušenosti lze předpokládat **souvislost mezi pojmy SPÁNEK a SMRT** na rovině konceptualizace.

[12] Jazykové vyjádření tohoto fyziologického stavu odkazuje na rozšířenou dvojici tzv. orientačních metafor NEVĚDOMÝ JE DOLE – VĚDOMÝ JE NAHOŘE (srov. Lakoff, Johnson, 2002, s. 26, dále II. část).

[13] Člověk spící oproti člověku mrtvému vydává zvuky. Nejen že může v různé míře *chrápat*, ale může také *mluvit ze sna* (ČSVS).

[14] Mrtvý člověk má samozřejmě jinou teplotu, nemá žádný tep atp., hmatový vjem však není v tomto případě primární – nejprve vnímáme zrakem.

I.3 Kulturní souvislosti

Podobně jako při smrti také při spánku „duše“ z těla „odchází“ a při probuzení se do těla „vrací“. Výše uvedené odkazuje na kulturní, mnohdy náboženské kódy (srov. Starý, Hrdlička, 2008), ale představa odcházení do jiného prostoru v rámci spánku souvisí kulturně také s tím, že se většinou před odchodem na lůžko či před usnutím loučíme:

Z ČSVS se dovídáme, že si v češtině před spaním neříkáme jen *dobrou noc*, ale můžeme si například říci *na shledanou ráno*. Tato vyjádření mohou dokládat fakt, že spánek konceptualizujeme jako prostor, kam odchází naše vědomí z prostoru jiného: z každodenního světa bdělosti. Přejeme si sladké[15] nebo lehké sny, možná nejčastěji si však navzájem přejeme, aby to byly sny hezké (srov. pozdrav *hezké sny* apod., tamtéž). Nejpatrnější je tento zvyk zřejmě v rámci komunikace s dětmi (*hajej hezky*, *nechte si něco pěkného zdát* atd., tamtéž).

Se spánkem, respektive jeho lokací (postelí), v neposlední řadě kulturně souvisí rovněž tělesný akt soulože. Také tato skutečnost se projevuje v jazyce (**k souvislosti mezi pojmy SPÁNEK a LOKACE** nebo **SPÁNEK a SOULOŽ** viz dále).

V našem středoevropském kulturním prostoru je s tvrdým spánkem spojována postava Šípkové Růženky, která se v tradiční pohádce nemůže probudit jinak než díky polibku od prince. Toto probuzení (a samozřejmě i její spánek) mohou různí vykladači interpretovat různě, neboť ze zkušenosti s probuzením ze spánku vznikají metaforická pojmenování pro celou řadu možných probuzení: sexuální probuzení, duchovní probuzení atp.[16]

Pokud spíme, řečeno jazykem kulturní symboliky, *oddáváme se Morfeově náruči* (srov. například ČSVS). Morfeus je v řecké mytologii bohem snů – jde o syna Hypna, jenž je bohem spánku a spánkem samotným (Zamarovský, 1996 nebo Neškudla, 2003).[17] Tato rodinná hierarchie nám

[15] Ve slovníku najdeme další odkaz na smysl chuti: *spaníčko mu chutná* (ČSVS).

[16] Srov. Uzel, 2009 a Nová Akropolis – Zrcadlo kultury č. 19, 2016.

[17] Hypnos, tedy spánek je v těchto naracích příbuzným ztělesnění smrti, kterým je bůh Thanatos. Vzhledem k již rozebírané podobnosti vizuálních rysů spánku a smrti však nejde jen o sourozence, nýbrž přímo o dvojčata (tamtéž).

připomíná, že sen je podmíněn spánkem (**souvislost mezi pojmy SPÁNEK a SEN**).[18]

Podstatné pro nás v této souvislosti je, že v okamžiku snění člověk vnímá sen jako realitu, ale jakmile se probudí, vnímá jej jako iluzi. Tato zkušenost může být základem pro různé metafory související s tím, co hodnotíme jako reálné a co nikoli. To pak v širším smyslu opět souvisí s probouzením (ať už ze snu ve významu „iluze", či přímo z určitého typu spánku).

Během spánku člověk sní, po každém spánku se probouzí, pak celý den bdí a poté znovu usíná. Celý lidský život se zdá být tímto cyklem předurčen, neboť je na něm přímo závislá jeho existence. Z této základní reflexe pojmové oblasti SPÁNEK vyplývá, že lexikální pole, jež má být předmětem naší práce, bude poměrně široké. Za účelem rekonstrukce českého obrazu spánku se nelze totiž zaměřovat pouze na lexémy *spánek* a *spát* – nabízejí se přinejmenším opozita *bdění a bdít,* ale i právě zmiňovaný *sen* atp. Ačkoli se v práci nelze všem souvisejícím výrazům (*postel* aj.) věnovat podrobně, na místech, kde to výklad bude vyžadovat, budou takové výrazy rozebírány.

V následující kapitole se zaměříme na to, jakých metod budeme v rámci jazykové analýzy užívat a z čeho přitom budeme teoreticky vycházet.

[18] Srov.: „sněním strávíme každou noc asi hodinu a půl" (Palazzolo, 2006, s. 25) nebo „řada lidí tvrdí, že se jim nic nezdá, nicméně elektrofyziologický záznam říká, že sny mají – buď si je nepamatují, nebo o nich nechtějí mluvit" (Koukolík, 2013, s. 171).

II TEORIE A METODOLOGIE

Kdybych byl lingvistou, dělal bych pravděpodobně totéž, co lingvisté provozují odjakživa: naslouchal bych, jak lidé mluví, a hloubal bych o tom tak dlouho, až by se mi ve slovech a vazbách, větách a kadencích podařilo vytušit určitá obecná pravidla, zákony, třídy a systémy. Myslím však, že by se mi nepodařilo abstrahovat jazyk od lidí; že bych si nedovedl představit řeč jako čistý jev jazykový, nýbrž jakožto projev určitých lidí, lidských povolání, typů, skupin, kultur a koneckonců určitých světových názorů.

(Karel Čapek)[19]

Karel Čapek jako by roku 1935 shrnoval dosavadní předmět soudobé strukturní lingvistiky: popsat, strukturalisticky řečeno, *langue* (systém), v pojetí pražské školy mimo jiné také v sepětí s *parole* (mluvou). Vzápětí však podotýká nemožnost oddělit tyto dvě entity od člověka a jeho přirozené tendence formovat jazyk a mluvu tím, kým je on sám, svou osobnostní podstatou. Budeme-li dále užívat strukturalistické trichotomie, můžeme zjednodušeně říci, že by Čapek, pokud by byl lingvistou, nedokázal opomíjet *langage* (řeč), respektive kognitivní aspekt jazyka (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 27). Jazyk chápe zejména jako fenomén kulturní, ale také v širším smyslu antropologický.

Přestože základ našeho lexikálněsémantického pojmového aparátu budou představovat základní termíny strukturní lingvistiky (slovotvorné hnízdo, paradigmatické a syntagmatické vztahy atp.), budeme k jazykovým datům přistupovat prizmatem kognitivní lingvistiky. Tu zde chápeme jako specifický (kognitivně-kulturní) přístup k jazyku, jenž klade důraz na sémantiku. Tento přístup se s tradičním chápáním jazyka jako struktury nevylučuje. Se strukturalismem, zabývajícím se (v zásadě) [20] syntaktickou dimenzí jazyka, se naopak doplňuje, stejně jako se velmi často doplňuje s komunikačněpragmatickým přístupem, jenž se soustřeďuje na pragmatickou dimenzi jazyka (srov. například Vaňková a kol., 2005, s. 18). Za základní

[19] Čapek, 1986, s. 635.

[20] Strukturní sémantiku srov. však blíže Geeraerts, 2010.

předpoklad kognitivní lingvistiky považujeme, že z jazyka lze vyčíst, jakým způsobem člověk poznává svět; **k jazyku se** zde **přistupuje jako k dokladu lidské kognitivity** (tamtéž).

II.1 Základní východiska

II.1.1 Pojetí výzkumu

Podle Raymonda W. Gibbse by se kognitivní lingvisté měli více zabývat empirickými metodami, neboť badatelé nejen z jiných oblastí lingvistiky, ale také z jiných oborů jsou vůči kognitivistickým výzkumům často skeptičtí. „Přestože introspekce mohou být hodnotným zdrojem pro vytváření hypotéz, musíme být vždy při přijímání jazykových soudů jakéhokoli mluvčího opatrní“ (Gibbs, 2013, s. 129).

Podle členění na empirická a introspektivní zkoumání je náš výzkum do jisté míry **introspektivní povahy**, neboť data excerpovaná ze slovníků budeme postupně klasifikovat v souvislosti s kognitivněsémantickými teoriemi a dle vlastního badatelského úsudku. Tomuto faktoru se však nelze vyhnout ani v rámci strukturního přístupu k jazyku: V některých pracích tak narážíme na pojmy typu „jazykové povědomí“ či přímo „intuice“ (například Čermák, 2001, s. 96). Náš výzkum je však přesněji řečeno **interpretativní povahy**[21] (tedy podobně jako většina lingvistických výzkumů ve své závěrečné fázi). Klasifikovat a interpretovat budeme data excerpovaná ze slovníků češtiny (výkladových, synonymických, etymologických, frazeologických aj.). Usouvztažňovat přitom budeme zejména sémantické údaje a konkrétní konceptualizace (typy pojmových přenosů viz dále III. část).

Přestože náš výzkum tedy sám o sobě není empirického charakteru ve smyslu datové základny, neznamená to, že nemůže být příspěvkem v rámci objektivního poznávání vztahu jazyka a mysli: Český jazyk jako systém (zachycený v jednotlivých slovnících) je produktem myšlení jednak člověka obecně (je antropocentrický, srov. dále 2), ale také produktem myšlení českého

[21] „Nejen analýzy (rozkládání na nejmenší jednotky), ale především interpretace (včetně interpretace netypických, přechodových jevů) zde vedou k nacházení nových souvislostí.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 31)

společenství.[22] Závěry spojené s rekonstrukcí českého obrazu spánku však nemají být považovány za „psychologicky reálné“ (Gibbs, 2013, s. 129). Veškeré naše závěry vyvozené z vlastní jazykové analýzy, jako například konkrétní konceptuální metafory, je vhodné pojímat jako hypotézy o vztahu jazyka a mysli, jež lze dále empiricky testovat, například v rámci experimentální psycholingvistiky (jak doporučuje Gibbs, tamtéž, s. 133–134).

II.1.2 Pojetí jazyka a jazykových prostředků

Základním východiskem kognitivní lingvistiky, v souladu s obratem od struktury k významu (v rámci sémiotického trojúhelníku C. K. Ogdena a I. A. Richardse od gramatiky k sémantice), je předpoklad, že **veškeré jazykové prostředky mají význam**.[23] Jinými slovy, význam mají ze strukturního pohledu i takové jazykové jednotky, jakými jsou afixy.[24]

Pro jazyk je charakteristické, že sestává zejména z prostředků, které mají více než jeden význam. Martin Haspelmath například rozlišuje tři přístupy k této tzv. multifunkcionalitě jazykových prostředků (Haspelmath, 2003, s. 211–213): Monosémický přístup tvrdí, že existuje vždy pouze jediný význam, ostatní významy jsou jednoduše jinými užitími. Homonymický přístup nazírá každý význam či užití jako samostatnou jazykovou jednotku (tamtéž). Podle polysémického přístupu má jazykový prostředek více významů, jež spolu vzájemně souvisejí. **Pro kognitivní lingvistiku je charakteristický polysémický přístup k jazykovým prostředkům**.

Polysémický přístup je vůbec základním předpokladem pro kognitivněsémantickou analýzu.[25] Daným východiskem pro nás tedy je, že všechny významy či významové složky spolu vzájemně souvisejí. Abychom v této

[22] Pro zjišťování speficik českého obrazu světa je ovšem nezbytné komparovat závěry s jinými obrazy světa.

[23] Jazykovými prostředky tedy rozumíme jednotky jak lexikální, tak gramatické.

[24] Např. prefixu *vz-* se může přisuzovat směrový význam „nahoru“ atp. Slovotvorbu lze sice nazírat jako součást lexikologie, setkáme se však také s názory, že jde o součást gramatiky, konkrétně o derivační morfologii (srov. *Mluvnice češtiny 1*). V rámci kognitivní lingvistiky se těmito a dalšími jevy (například morfologickými) zabývá kognitivní gramatika (obecně srov. Danaher, 2003).

[25] Srov. také polysémický přístup k prefixům v *Mluvnici češtiny 1* (s. 390–406).

práci dosáhli cíle, je nutné analyzovat zejména polysémii lexémů, ale v případě potřeby také polysémii afixů. [26] **Jazyk** pojímáme jako **systém multifunkčních prostředků**, jejichž víceznačnost je odrazem kognitivity fuživatelů daného jazyka.

Ačkoli nelze lexikon a gramatiku zcela oddělit, polysémie se v rámci lexika těší výraznějšímu zájmu kognitivních lingvistů nežli gramatická perspektiva.[27] Leonard Talmy pojímá lexikon a gramatiku jednoduše jako dva subsystémy jazyka, které mají **rozlišovací sémantickou funkci**. Lexikon a gramatika v konkrétních projevech dohromady aktivují různé aspekty tzv. kognitivní reprezentace v mysli (jiným termínem pojmové oblasti, případně části zkušenosti). Gramatické prvky určují strukturu kognitivní reprezentace / pojmové oblasti, lexikální jednotky její obsah (Talmy, 2000, s. 21). Náš výzkum se bude odrážet od analýzy lexika – gramatika jazyka, respektive slovotvorba, však nebude opomíjena, neboť představuje často modifikace zjištěných konceptualizací (konkrétních pojmových přenosů).

II.1.3 Pojetí významu

Význam se v lexikální sémantice obecně definuje například za pomoci paradigmatických vztahů, jako je synonymie nebo antonymie, dále na základě typu kontextů, v nichž se objevuje, někdy za pomoci exempláře nebo také striktně strukturalisticky za pomoci stanovení sémantických rysů (nutných a postačujících, srov. například Vaňková 2005, s. 28).[28] Zmiňované cesty ovšem

[26]Například Zuzana Lehoučková se po vzoru Laury Jandové pokusila o popis polysémie prefixu *vy-*. Snažila se oddělit význam prefixu „od významu ostatních částí kontextu“ (Vaňková, 2010, s. 155). Postup v této práci bude opačný, neboť nám půjde o zachycení výsledného významu prefixu a prefigovaného výrazu, tedy jakéhosi „významového součtu“. Jinými slovy, zatímco Lehoučková přistupuje k popisu významu vybraného prefixu na základě různých (slovesných) základů, my se budeme snažit o popis významové interakce mezi slovesnými základy (např. *spát*) a různými prefixy.

[27] Gramatiku češtiny z kognitivní perspektivy zkoumají spíše zahraniční bohemisté (srov. např. Janda, 1993 nebo Danaher, 2003). Jednu z výjimek tvoří například práce Lucie Saicové Římalové (2010).

[28] Strukturalistická metoda popisu lexikálního významu přistupuje k danému výrazu mnohdy – haspelmathovsky řečeno – monosémicky či homonymicky. Ve své podstatě, i přes poměrně spolehlivé nástroje, jako je komponentová analýza, jsou její výsledky interpretovány také na základě jisté introspekce. Poté je tento popis značně ovlivněn pojmovým aparátem, za jehož pomoci lingvista význam klasifikuje.

ne vždy úspěšně vedou k cíli, tedy k uspokojivému popisu šíře významu, tj. **sémantického potenciálu** daných výrazů.[29] Definice denotátu je částečně možná v rámci denotace, avšak **o způsobu poznávání světa, lidské zkušenosti** mnohem více **vypovídají konotační složky významu** – například k uchopení významu slova *podzim* v případě kontextů typu *podzim života* nepostačuje denotace „roční období mezi létem a zimou; část kalendářního roku od 23. září do 21. prosince“ (SSJČ); je třeba vzít v potaz skutečnost, že jde o období, kdy se příroda chystá ke spánku a k celkovému útlumu, a to již je konotace vzniklá na základě lidské zkušenosti (srov. také Vaňková a kol., 2005, s. 28–29).

Významy formulované ve výkladových slovnících nemusejí být uchopeny pouze skrze dichotomii denotační–konotační. Pokud nejde o různé denotáty (přenesené významy), ale několik různých významů s denotátem spojených, nejde o „samostatné“ významové jednotky, ale spíše o různé **významové profily** denotátu.[30]

Takzvaná **teorie významového profilování** je založena na holistickém chápání významu, které tvrdí, že podle konkrétního užití lexému vystupuje do popředí, strukturalisticky snad řečeno, „jeden sém“ (respektive jeden aspekt denotátu), a tím odsouvá ostatní sémy (aspekty denotátu) do pozadí. Jerzy Bartmiński a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska termínem významový profil míní „nejen variantu významu, ale spíše variantu představy o interpretovaném předmětu“ (2007, s. 315). Správnost svého názoru ukazují na významových variantách pojmu chrpa, neboť ten se může v různých kontextech významově profilovat jako rostlina, květina, bylina či plevel (tamtéž, s. 316).

Renate Bartschová nazírá polysémii obecně nejen jako prostý soubor významů jedné formy, ale jako komplex pojmů, které spolu souvisejí metonymicky a/nebo metaforicky. Metafora a metonymie zde tedy nejsou

[29] Mezijazyková perspektiva typologů, mezi něž patří zmiňovaný Haspelmath, umožňuje poměrně spolehlivě zjistit, jestli je multifunkční forma v určitém jazyce polysémií, nebo zda se jedná pouze o více homonymních forem: Jakmile jeden výraz vykazuje polysémii v jednom jazyce a jeho ekvivalent v jazyce jiném vykazuje stejnou polysémii, je jen velmi málo pravděpodobné, že se jedná o náhodu. Strukturalismus a kognitivismus nenabízí oproti tomu nástroje, jak spolehlivě určit, zda je ten který přístup v daném případě jednoznačně správný, jelikož jsou tito badatelé často orientováni na jednojazyčný výzkum.

[30] Významové profily téhož denotátu vznikají na základě metonymického kognitivního mechanismu. Nejde však o metonymický přenos, ale spíše o metonymický posun (viz dále III. část, s. 23).

prezentovány pouze jako procesy generující nové významy (Dirven, Pörings, 2002, s. 49–74). **Vztahy mezi významy umožňují dle tohoto pojetí uchopit vztahy mezi pojmy** (respektive vztahy mezi pojmy pohledem vybraného jazykového společenství).

II.1.4 Pojetí popisu významu

V souladu s kognitivně-kulturním přístupem k jazyku chápeme význam „encyklopedicky": To znamená, že nečiníme ostrou hranici mezi jazykovým a nejazykovým (srov. například Vaňková a kol., 2005, s. 27). Význam v tomto pojetí obsahuje základní „naivní" lidskou zkušenost se světem. Význam má charakter **radiální struktury,** jež zároveň představuje tradiční způsob zobrazení sémantického potenciálu v kognitivní sémantice (srov. například Geeraerts, 2010, s. 192–199). Sémantický potenciál lexému, který v rámci pojmové oblasti SPÁNEK dominuje (sloveso *spát*), bude ve III. části této práce znázorněn tímto způsobem. Radiální síť je určována vztahem k centrálnímu, prototypickému členu (tedy povětšinou primárnímu, denotačnímu významu). Jednotlivé členy kategorie jsou spojovány na základě Wittgensteinových tzv. rodinných podobností (srov. blíže například Taylor, 1995 nebo Lakoff, 2006). Toto pojetí se přitom zároveň zcela nevylučuje se strukturalistickou dichotomií centra a periferie.[31]

Strukturní sémantika při popisu lexikálního významu pohlíží na celou oblast usouvztažněných výrazů (lexikální pole). Stejně tak je pro kognitivní sémantiku je nosné popisovat význam (respektive pojem) skrze analýzu sémantických potencí výrazů, jež jsou s výchozím lexémem spjaty jak na úrovni vztahů paradigmatických (antonymie, synonymie), tak, a můžeme říci zejména, syntagmatických (kolokabilita). Sémantická studie tohoto typu tudíž nemůže opomíjet některé prvky tradiční strukturní lingvistiky. Rozdíl je ovšem v tom, že kognitivní sémantika s těmito údaji dále pracuje a také je interpretuje v souvislosti s poznáváním světa (srov. rovněž Geeraerts, 2010, s. 192–199).

[31] Pro kognitivistické kategorie je však charakteristická vágnost, nikoli ostré hranice. O tomto jevu psal mimo jiné již v 60. letech český sociolingvista J. V. Neustupný: On the Analysis of Linguistic Vagueness. In *Travaux linguistiques de Prague*, 2, Praha 1966, s. 39-51 (podle Starý, Z: *Kognitivní lingvistika* (přednáška). Praha, FF UK, 11. 10. 2012).

II.2 Zkoumání jazykového obrazu světa

II.2.1 Jazykový obraz světa

Doposud jsme se zmiňovali o předmětu této práce, o českém obrazu spánku, aniž bychom specifikovali, co vlastně je český (jazykový) obraz nějakého pojmu, respektive co rozumíme termínem jazykový obraz světa.

V I. části jsme nazírali spánek z přirozené, základní zkušenostní perspektivy člověka. Podle Ireny Vaňkové **jazykový obraz světa souvisí s filozofickým konceptem přirozeného světa** Jana Patočky. Jde o „pojetí světa, které je vlastní průměrnému mluvčímu daného jazyka a vychází zejména z praktických a praktickopoznávacích životních potřeb člověka; osvojujeme si je od počátku své existence na základě tělesné a smyslové zkušenosti a kulturního prostředí, v němž vyrůstáme“ (Vaňková a kol., 2005, s. 26). Základní podoba jazykového obrazu světa je tedy v souladu s „naivní“ perspektivou.[32]

Na druhé straně stojí vědecký obraz světa, který je od tohoto prvotního, „naivního“ vidění skutečnosti odvozený (Vaňková, 2007, s. 112–117). Jinými slovy, zatímco v českém obrazu může skrze jazykové údaje spánek vystupovat například jako neaktivita, nevnímání atd., v rámci vědeckého obrazu je totéž reflektováno například jako „budování nových neuronálních synapsí čili upevňování paměti“ (Koukolík, 2013, s. 166). Cílem naší práce je tedy uchopení naivního, nevědeckého zacházení s touto pojmovou oblastí, které lze vyčíst z jazykových dat.[33]

Označení jazykový obraz světa se původně ujalo v polské lingvistice, a to pro specifický, kulturně zaměřený přístup k jazyku. Spojení jazykový obraz světa se poprvé objevilo v článku hlavních představitelů tohoto jazykovědného přístupu **Jerzyho Bartmińského a Richarda Tokarského** *Językowy obraz świata a spójność tekstu* (podle Gregorczykowa, 2001, s. 162). Druhý z těchto badatelů definoval později jazykový obraz světa coby předmět lingvistického zkoumání jako: „(…) soubor pravidel uložených v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických

[32] J. D. Apresjan hovoří přímo o naivním obrazu světa, srov. Vaňková, 2007, s. 117.

[33] Různá tvrzení o vlivu jazyka na myšlení, respektive myšlení na jazyk, sahají přes tzv. Sapir-Whorfovu hypotézu, W. Humboldta, E. Cassirera až k J. G. Herderovi (srov. např. Vaňková a kol., 2005, s. 48–49).

strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje“ (Tokarski, 1993, s. 358, podle Vaňková a kol., 2005, s. 52).

Jazykový obraz světa je přitom pojem označující heterogenní skutečnost, může se rozrůzňovat teritoriálně, sociálně, stylově či komunikačně (Vaňková a kol., 2005, s. 52–56). Dále je dynamický, může se v průběhu času měnit a vyvíjet. Je také výběrový – některé části reality zohledňuje, vyzdvihuje, jiné může naopak ignorovat (tamtéž).[34] S axiologičností jazykového obrazu světa souvisí základní teoretické východisko přístupu, a sice **antropocentrismus** jakožto základní princip utvářející charakter jazyka. Z něho přímo vychází antropomorfismus, tedy sklon vše pojmenovávat lidským způsobem a následně sklon „polidšťovat“ (srov. blíže Vaňková a kol., 2005, s. 52–58 nebo Pajdzińska, 2007). S tímto principem souvisí také **bodycentrismus**, princip formující jazyk na základě fyziologických aspektů člověka a **etnocentrismus**, který jazyk formuje způsobem uvažování, jež je vlastní danému kulturnímu společenství (tamtéž).

II.2.2 Metoda verifikace konotací

V rámci polského kognitivnělingvistického diskurzu se klade v analýze lexika důraz na konotační významové složky a způsoby jejich verifikace. Podobně budeme zacházet s jazykovými daty také v této práci. Nejprve bychom měli rozlišit konotace systémové a konotace textové. **Systémové konotace** jsou významové složky vázané na standardní jazyková užití (doložitelné například ve slovníkových definicích). Oproti tomu **konotace textové** jsou vázány na (pouze) textově ukotvená, méně standardní či nestandardní užití slova (Tokarski, 2007, s. 13). Předmětem našeho zkoumání jsou systémové konotace, neboť jazykový materiál budeme čerpat ze slovníků češtiny.

V průběhu sémantické analýzy excerpovaných dat budeme zjišťovat a verifikovat systémové konotace. Jedním z důvodů, proč tyto složky významu nehrají výraznější roli v rámci strukturněsémantického popisu, je jejich neuchopitelnost a „neobjektivnost“, respektive to, že jejich vyvozování může být

[34] Srov. také o zvýrazňování a ukrývání v rámci metafor Lakoff, Johnson, 2002 s. 22–25.

příliš subjektivní záležitostí. Kognitivní sémantika v tomto pojetí však vychází z předpokladu, že konotace nejsou jen jakési individuální asociace a že jejich intersubjektivitu lze dokázat systematickou analýzou jazykových dat (například Vaňková a kol., 2005, s. 88).[35] **Charakter jazykového obrazu určité pojmové oblasti (v našem případě je to SPÁNEK), tj. představy o jisté části světa, tedy dedukujeme na základě jazykových dat**.

Metoda verifikace konotací představuje základní pilíř našeho sémantického popisu. Tato metoda celkově spočívá v několika na sobě nezávislých krocích (srov. například Bartmiński, Panasiuk, 2001).[36]

Kroky v rámci dané metody jsou následující:

1) Významovou konotaci lze „vyčíst" již z motivace pojmenování, o které svědčí údaje z etymologických slovníků (například souvislost mezi výrazy *spát* a *sen*).
2) Konotaci lze uchopit také na základě analýzy sekundárních významů lexému; ty jsou formulovány ve slovnících výkladových (například *spával se služkami*).
3) Další způsob spočívá v analýze významů souvisejících slovotvorných derivátů (například *zaspat*).
4) Na základě frazeologie lze často formulovat nejen platnost dané systémové konotace, ale také definitivně odhalit vztahy k jiným pojmům (srov. *usnul věčným spánkem*).
5) V neposlední řadě lze konotaci odhalit a verifikovat, pokud ji najdeme na základě analýzy tzv. diagnostických vět v daném jazyce (například pokud bychom narazili na vyjádření typu *je to spáč, ale…*).[37]

Pro naše účely je vhodné z českých jazykových dat vyvodit určitou sémantickou genezi (mj. pro případné grafické znázornění radiální sítí), dále formulovat relevantní významové konotace klíčových lexémů a následně

[35] Není zde vyloučen ani kvantitativní přístup (opakování v rámci korpusu atp.).

[36] O relevantnosti dané konotace vypovídá v určitém směru rovněž frekvence napříč jazykovým materiálem: Pokud se svědectví o určité konotaci výrazně opakuje v systémových datech, je nepravděpodobné, že jde jen o možnou individuální asociaci (tamtéž).

[37] Tamtéž, dále srov. např. Vaňková a kol., 2005, s. 88–89.

z dalších kontextů vyvodit konkrétnější závěry, mj. na teoretickém pozadí, jež bude představeno dále v III. části.

V souladu se zkoumáním jazykového obrazu světa je v rámci verifikace konotací důležité brát v potaz **etymologii**, a to nejen jako doklad původních kořenů zkoumaných lexémů, ale především jako svědectví o metonymických a metaforických posunech ve významu z diachronního hlediska. To nám mj. může pomoci pochopit souvislosti s jinými výrazy.[38]

V rámci systémových konotací bude největší pozornost věnována **analýze polysémie** klíčových výrazů, tj. *spánek/spát*, *sen* atp., a to včetně reflexe kulturního „zatížení" daných významů. K tomuto účelu se tradičně využívá výkladových slovníků. Důraz je přitom kladen na ***nepřímá pojmenování***, tedy zejména na tzv. přenesené významy. [39] **Analýza významů derivátů** umožňuje dále zjistit významové složky doposud neobjevené.

Analýza a klasifikace frazeologie, *nepřímých vyjádření* v rámci daných forem, může často potvrdit, jakým způsobem vystupuje zkoumaný pojem v případě jednotlivých frazeologických a idiomatických užití, respektive k jakému typu pojmového přenosu zde dochází.

Systémové konotace, které jsou vydedukovány na základě těchto metodologických kroků, nám v závěru umožňují nejen uchopit metaforické a metonymické extenze významu, ale pochopit princip jejich vzniku: vztahy mezi zkoumanou pojmovou oblastí s dalšími pojmy (typy přenosů srov. dále III. část). Na základě těchto zjištění lze formulovat konkrétní závěry (respektive hypotézy) o obrazu spánku v „kolektivní mysli" českého jazykového společenství.

[38] K tomu blíže Vaňková a kol., 2005, s. 29. Pohled na sémantický vývoj dle Anny Pajdzińské umožňuje uchopit motivaci lexémů, jež se ze synchronního úhlu pohledu nezdají být motivovány (1999, s. 51). Stírání hranice mezi synchronním a diachronním v kognitivistickém diskurzu bývá nazýváno **panchronie** (srov. blíže Pajdzińska, Krzyzanowski, 1999).

[39] My však budeme zkoumat také významové profily denotátu atp. (srov. I. část).

II.3 Základní kognitivní mechanismy: metafora a metonymie

Přenosy v rámci pojmů mají z kognitivnělingvistického hlediska charakter metafory nebo metonymie. Tyto dva procesy v této práci chápeme jako základní kognitivní mechanismy, respektive jako mentální prostředky, jak člověk uchopuje svět.[40] Jejich projevem je v tomto pojetí určité jazykové vyjádření, respektive jeho význam.[41]

II.3.1 Metafora

Teorie konceptuální metafory George Lakoffa a **Marka Johnsona** (1980, česky 2002), přestože nebyla založena na empirických výzkumech,[42] způsobila v chápání metafory revoluci.[43] Jejich práce znamená výraznější změnu paradigmatu v myšlení o metafoře vůbec (Bohunická, 2013, s. 20). Vůči některým explikacím metafory se však vymezovali už dříve také M. Black (1962; 1979), P. Ricoeur (1975), A. Paivio (1979), ale také R. Jakobson (1995, s. 55–74).[44]

---

[40] René Dirven je například nazývá odlišnými mentálními strategiemi konceptualizace (*Different mental strategies of conceptualisation*, Dirven, Pörings, 2002, s. 75–112). Předpokladem těchto tvrzení je, že mysl není schopna přímého poznání, proto přistupuje například k uchopení abstraktních jevů za pomoci výrazů z nějaké konkrétní oblasti, v jejímž rámci člověk učinil určitou fyzickou zkušenost.

[41] Pokud jde o českou lexikologii, Josef Filipec klasifikuje metaforu a metonymii jako procesy nepřímé nominace: „Jazyková ekonomie se projevuje na úseku lexikální zásoby tím, že se využívá existujících lexikálních forem k označení dvou i více různých tříd denotátů. Postupy, kterými se to děje, využívají evidentních souvislostí mezi denotáty a odpovídají i lidské psychologii a lidskému myšlení. Jsou to především vztahy podobnosti a pojmové souvislosti, soumeznosti (kontigity). Tyto vztahy odpovídají dvěma typům znaku, ikonu a indexu“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 108). K Filipcově charakteristice doplňme: Na vztahu podobnosti se zakládá metafora, na vztahu pojmové souvislosti metonymie, viz dále.

[42] V této souvislosti například podotýkají: „V každém případě pouze stručně poznamenáme, jak mohl daný metaforický význam asi vzniknout na základě naší fyzické a kulturní zkušenosti. Tyto vysvětlující poznámky by tedy měly být chápány jako pouhé návrhy řešení a měly by být přijatelné, nejsou však míněny jako definitivní.“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 27) Srov. dále idealizované kognitivní modely (Geeraerts, 2010).

[43] Některé teze o souvislostech mezi jazykem a myslí však byly v tomto směru formulovány již dříve jinými autory, srov. např. Stöcklein, J.: *Bedeutungswandel der Wörter*. München: Lindauersche Buchhandlung, 1898 a mnoho jiných prací.

[44] Dané práce spojuje určité popírání objektivismu. Lakoff a Johnson místo objektivismu či subjektivismu nabízí syntézu těchto dvou přístupů: tzv. **zkušenostní realismus** čili experiencialismus (2002, s. 244–246). (Zkušenostní přístup je nakonec metodou získávání poznatků v psychologii, pedagogice a jiných vědních disciplínách.)

Lakoff a Johnson se na počátku svých pozorování pozastavovali nad tím, do jaké míry jsou nepřímá vyjádření v jazyce automatická, nevědomá (tamtéž, s. 4). Předmětem jejich zájmu byl přitom každodenní jazyk. Autoři z řady metaforických vyjádření v angličtině vyvodili, že metafora není jevem čistě jazykovým, nýbrž že existuje metafora konceptuální – mechanismus, skrze který chápeme jednu pojmovou oblast na základě výrazů z oblasti druhé.[45]

Metafora je jevem, který po staletí zajímá celou řadu badatelů již od Aristotela. Kognitivní chápání metafory přispělo tedy k extenzi pojmu metafora. Ten může pro některé autory představovat hyperonymum pro různé prostředky nepřímého vyjádření, jako je alegorie, přirovnání, podobenství aj., avšak na druhou stranu je tento pojem také termínem pro různá chápání metafory: Kromě konceptuální metafory může též označovat metaforu konstitutivní a jiné specifické typy (Bohunická, 2013, s. 37). V této práci metaforou rozumíme metaforu konceptuální (není-li uvedeno jinak).

Metaforická vyjádření jsou v kognitivním pojetí jazykovým výsledkem metaforické konceptualizace (projevem konceptuální metafory). Prizmatem jazykového systému jsou tato vyjádření umožněna polysémií daných výrazů, případně určitým novým figurativním významem v rámci frazeologie. Tyto sekundární významy jsou však často výsledkem původního pojmového přenosu, **konceptualizace**. K metaforické konceptualizaci dochází prostřednictvím tzv. **mapování**. Jde o přenášení mezi dvěma pojmovými oblastmi – zdrojovou a cílovou, a to na základě vybraných rysů. Určitý pojem si představujeme s pomocí jiného pojmu (podle konvence Lakoffa a Johnsona zapisováno způsobem CÍLOVÁ OBLAST JE ZDROJOVÁ OBLAST): abstraktum nejčastěji uchopujeme tak, že si jej představujeme jako konkrétum, a následně tak o něm i hovoříme (ŽIVOT JE BYTOST → *život mne podvedl* aj., Lakoff, Johnson, 2002, s. 47).

Metafora bývá spojována zejména s **principem podobnosti**. Znamená to, že dané pojmové oblasti, respektive denotáty, si musejí být něčím podobné,

[45] Produkty metaforičnosti lidské mysli jsou kromě jazyka například i právě sny, jež jsou předmětem naší práce, různé rituály, ale také grafická či scénická vyjádření. Roman Jakobson v souvislosti s uměním spojoval metaforičnost s romantismem, symbolismem a surrealismem. Metonymičnost byla oproti tomu dominujícím mechanismem v rámci tvorby realistické a kubistické. To je dáno, terminologií modelu Karla Bühlera, referenční funkcí metonymie. Metafora bývá spojována s expresivní funkcí (srov. Dirven, Pörings, 2002, s. 105).

jinak by nemohlo docházet k mapování, potažmo konceptualizaci. Považovat podobnost za hlavní činitel umožňující vznik (jakékoli) metafory je však příliš zjednodušující, jak uvidíme dále.[46]

Za nosnou považujeme typologii konceptuálních metafor Lakoffa a Johnsona. [47] Autoři rozlišují tři základní druhy těchto metafor podle charakteru jejich zkušenostního základu: strukturní, orientační a ontologické.

Pro vznik **strukturních metafor** nemusí být základem přímo naše zkušenost, jelikož jeden pojem je v tomto případě systematicky strukturován na základě druhého. Jinými slovy, zde podobnost často teprve vytváříme. Jedním z učebnicových příkladů je metafora ČAS JSOU PENÍZE. O času lze mluvit (respektive primárně přemýšlet) jako o penězích, a to v souřadnicích mnoha aspektů daných částí reality: *plýtváš mým časem*; *musíš svůj čas lépe rozpočítat* atp. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 20–21). Zjevná „podobnost" mezi časem a penězi přitom ze zkušenostního hlediska neexistuje (srov. také Croft, Cruse, 2004, s. 202).

Podobně jako polský kognitivně-kulturní přístup k jazyku se svým antropocentrismem, respektive bodycentrismem, také lakoffo-johnsonovské chápání jazyka akcentuje fakt, že jsme bytostmi, jejichž vnímání reality je určováno tím, že žijeme v tělech o určitých parametrech. Johnsonovsky vyjádřeno, každý člověk má „tělo v mysli" (*Body In The Mind*, 1987).

Takzvaná představová schémata (*image schemas*), konceptuální základ mnoha metafor, jsou univerzálními představovými vzorci, jež v mysli vznikají na základě zkušenosti s vlastním tělem a s prostorem. Johnson definoval řadu představových

[46] Podle Aleny Bohunické existují dva přístupy k principu podobnosti. Jeden spočívá v přesvědčení, že podobnost iniciuje vznik metafory, zatímco druhý tkví ve víře, že metafora naopak teprve vytváří podobnosti, které před jejím vznikem neexistovaly (Bohunická, 2013, s. 29). Joseph Grady například hovoří o metaforách podobnostních (*resemblance metaphors*), připodobněních (srov. např. přirovnání *spí jako dudek*), a korelačních metaforách (*correlation metaphors*), které v podstatě odpovídají metaforám konceptuálním (Grady, 1997, s. 79–100). William Croft a D. Alan Cruse navrhují například dichotomii konvencionalizovaných metafor (*conventionalized metaphors*) a inovativních metafor (*novel metaphors*, srov. Croft, Cruse, 2004, s. 195). Projevem druhého typu metafor by byly v pojetí polské kognitivní sémantiky textové konotace.

[47] Z této typologie se vychází po desetiletí v řadě dalších prací, jmenujme například *Metaphor. A practical introduction*. Zoltána Kövecsese (2002). Daná práce však propracovává pojetí metafory obecně, konceptuální metafora projevující se v každodenním jazyce je přitom pouze jedním z typů metafory.

schémat, se kterými lidská mysl operuje nezávisle na kulturní příslušnosti. Jmenujme zde alespoň ta základní – CESTA, NÁDOBA, SPOJENÍ, CYKLUS, ČÁST A CELEK nebo CENTRUM A PERIFERIE. Možnou existenci primárnosti schémat lze v případě češtiny vyvozovat z metaforických vyjádření typu *došli jsme k závěru* (CESTA), *byl plný dojmů* (NÁDOBA), *navázali spolu kontakt* (SPOJENÍ) atp. Představové schéma dává dle takového předpokladu vzniknout konceptuální metafoře a ta se posléze realizuje v četných konkrétních metaforických vyjádřeních.[48]

Z představových schémat často vycházejí zbylé dva typy konceptuálních metafor. To lze poměrně spolehlivě dokládat obzvláště na **metaforách orientačních**, jež vycházejí z naší fyzické zkušenosti s orientací v prostoru (Lakoff, Johnson, 2002, s. 26). Tak například v naší západní kultuře hodnotíme polohu „nahoře" jako lepší než polohu „dole". Jako umístěné nahoře může být vnímáno například štěstí (*zvedla se mi nálada*) nebo vědomí vůbec – a právě to úzce souvisí s naším tématem, tj. s konceptualizací spánku a bdění). Srovnejme vyjádření, jež lze chápat jako projevy orientační metafory VĚDOMÝ JE NAHOŘE – NEVĚDOMÝ JE DOLE (srov. *vzhůru, spáči, vstávej!; zvedl se z dřímot; vstává brzy ráno; upadl do spánku; sestoupil do říše snů; ponořil se do hlubokého spánku,* tamtéž, s. 27).

Třetí typ konceptuálních metafor, tzv. **ontologické metafory**, vychází z fyzické zkušenosti s hmotnými entitami a objekty různého typu. To vysvětluje, proč můžeme například vědomí konceptualizovat jako stroj (srov. *moje inteligence dnes prostě nefunguje; tomu chlapíkovi se v té hlavě kolečka dobře točí atp.,* tamtéž, s. 41). Uvedená vyjádření jsou dle dané teorie projevy ontologické metafory VĚDOMÍ JE STROJ.

Za zvláštní typ ontologické metafory autoři považují **personifikaci** (tamtéž, s. 48). Tendence k personifikování živých i neživých objektů a abstrakt tkví v antropocentrismu, o kterém jsme pojednali v rámci přístupu jazykového obrazu světa. Mnoho objektů a jevů konceptualizujeme jako (lidskou) bytost, nejzřetelněji se to projevuje u abstrakt (EMOCE JE BYTOST → *přepadla ho úzkost* apod.). V našem kontextu lze například uvažovat o metafoře SPÁNEK JE

[48] Např. představové schéma NÁDOBA → konceptuální metafora ČLOVĚK JE NÁDOBA → metaforická vyjádření *je plný nadšení, potřebovala to ze sebe dostat* atp.

BYTOST, která se projevuje v rámci vyjádření typu *přepadl ho spánek, spánek mu přinesl úlevu* apod.

Jednou ze základních premis teorie konceptuální metafory je její **jednosměrnost**. Jinými slovy, teorie vychází z předpokladu, že pojmový přenos mezi danými pojmovými oblastmi je vždy možný pouze jedním směrem. Autoři v této souvislosti píší: „Předně jsme naznačili, že v metafoře je přímá, popř. jednosměrná zaměřenost (directionality), tj. že rozumíme jednomu pojmu na základě pojmu druhého. Máme zejména tendenci strukturovat méně konkrétní a inherentně neurčitější pojmy (např. pro city) na základě konkrétnějších pojmů, které jsou v naší zkušenosti vyhraněnější“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 128).[49]

Lakoff a Johnson také podotýkají, že pojmový přenos metaforického typu spočívá ve zvýrazňování a ukrývání určitých aspektů pojmů, nikoli v přenosu celých pojmů.[50] Tento fakt souvisí s tím, že **zdrojová oblast metafor má často přímo metonymický charakter** (srov. dále).[51]

II.3.2 Metonymie

V rámci kognitivismu byla metonymie – přes jeho velké prvotní zaujetí metaforou – poměrně dlouho přehlížena, či přesněji byla předmětem pouze okrajového zájmu.[52] V řadě jazykových jevů se přitom ukazuje jako primární kognitivní mechanismus, včetně slovotvorby (srov. Janda, 2010, s. 260–274 nebo Klaus, Thornburg, 2002, s. 279–322). Podobně jako metafora je také

[49] Srov. také Croft, Cruse, 2004, s. 202.

[50] „Tím, že nám metaforický pojem umožní zaměřit se na jeden aspekt pojmu (…), může nám zabránit, abychom se zaměřili na jiné aspekty pojmu, které jsou vzhledem k metafoře nekonzistentní“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 22).

[51] Často se uvádí metonymický základ metafory HNĚV JE VAR, a to z důvodu, že metonymickým příznakem hněvajícího člověka skutečně jsou určité symptom typu zvyšující se teplota atp. Metonymický základ je také patrný v rámci metafory VÍCE JE NAHOŘE, neboť metonymicky jde například o zkušenost se stoupající hladinou, když si naléváme kupříkladu nápoj do sklenice (srov. také Croft, Cruse, 2004, s. 218).

[52] „The term metonymy is sometimes interpreted very broadly, to include, for instance, the relation between form and meaning within a sign, the relation between a linguistic sign and its referent, the relation between, for instance, anacronym and its full form, and the special relation between a prototype and the category it represents.“ (Croft, Cruse, 2004, s. 216)

metonymie mentálním procesem, jehož výsledky lze sledovat v podobě jazykových dat.

Definice metonymie vždy vycházela z určitého vymezení vůči metafoře. Vznikaly tak různé dichotomie: Zatímco metafora je pojmenování/vyjádření vzniklé na základě podobnosti (případně kontrastnosti), metonymie spočívá v kontiguitě (vnitřní souvislosti). Podle jakobsonovského pojetí metafora vychází z paradigmatických vztahů, metonymie ze vztahů syntagmatických (Jakobson, 1995). První dichotomie souvisí se sémantikou jazyka, druhá spíše s jeho syntaxí. Z čistě funkčního hlediska se k metonymii váže referenční funkce, k metafoře funkce expresivní (Dirven, Pörings, 2002, s. 86).

Ani metonymii nelze nazírat prizmatem jazykového ozvláštnění či jen jako prostředek extenze významu v rámci polysémie. Metonymie má rovněž další, konceptuální rozměr: Teorie konceptuální metafory umožnila tzv. doménový přístup k vysvětlení rozdílů mezi metaforou a metonymií (pojmové oblasti se v této terminologii někdy nazývají domény). William Croft například tento rozdíl definuje následujícím způsobem: Zatímco metafora je mapování mezi dvěma různými doménami, **metonymie je přenos uvnitř jedné domény** (1993, s. 348). V rámci jedné domény (pojmové oblasti) tedy přijímáme existenci několika subdomén. Jako relevantní se zde ukazuje mj. princip juxtapozice (Dirven, Pörings, 2002, s. 88). Dále je možné metaforu definovat jako mapování na základě pojmové vzdálenosti, zatímco metonymii jako mapování na základě pojmové blízkosti (tamtéž, s. 94).

Princip kontiguity přes zájem o metaforu přitom nebyl nijak zpochybňován; mnohem intenzivněji se přehodnocovala podobnost jakožto jediný princip umožňující metaforické mapování (tamtéž, s. 87). Metonymické vyjádření nejčastěji na základě subdomény / části pojmu (respektive nového pojmu) referuje k jeho celku. Jazyková forma metonymie tak na celek poukazuje, protože ho v jistém směru zastupuje, referuje k němu. Jako příklad uveďme běžná metonymická vyjádření typu *četl Zeyera* (Zeyerovo dílo) nebo *koupil si Canon* (přístroj od firmy Canon), ale také *zrudnul* jakožto vyjádření celé emoce (zde studu či hněvu) skrze popis jednoho z jejích smyslově vnímatelných doprovodných jevů.

Klaus-Uwe Panther a Linda L. Thornburg v *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (2007) hovoří v souvislosti s metonymií o **teorii**

substituce (srov. také Croft, Cruse, 2004, s. 194), která spočívá v pojímání metonymie právě jako referenčního principu: Označení jednoho aspektu pojmu (zdrojové oblasti nebo spíše prostředku) slouží k vyjadřování celého pojmu, tedy cílové oblasti (Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 237).[53] Autoři však substituční teorii vytýkají určitou jednostrannost, jelikož podle nich metonymie nemá pouze referenční funkci, nýbrž také funkci predikační (srov. příklad *pěkné tváře,* tamtéž, s. 238). Test substituce mimo to v řadě případů selhává a to pro nás znamená, že popis konceptuální metonymie je v jistém směru dosud stále nedostatečný (srov. Dirven, Pörings , 2002, s. 102).

Lakoff a Johnson rozlišují ve své práci základní typy konceptuální metonymie (2002, s. 49–52): VÝROBCE ZA VÝROBEK (například *v pracovně mu visí i Mucha*), POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*bicí dnes nemají na zkoušku čas*), ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO (*Napoleon prohrál u Waterloo*), INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ (*vláda schvaluje předčasné volby)*, MÍSTO ZA INSTITUCI (*Pražský hrad na to neříká nic*), MÍSTO ZA UDÁLOST (*Temelín ohrozil naše zahraniční vztahy*).[54]

Nejprototypičtější metonymií je přitom právě typ ČÁST ZA CELEK. Autoři zde uvádějí „speciální případ" této metonymie, a to TVÁŘ ZA ČLOVĚKA,[55] ilustrovanou příklady: *ona je prostě jenom taková pěkná pusinka*, *z hlediště na mě civěla spousta cizích tváří* nebo *už bychom tady potřebovali pár nových tváří* (tamtéž, s. 51). René Dirven upozorňuje na to, že někdy také určitý aspekt pojmu dokáže pojmenovat nový celek, a lze tedy uvažovat metonymii CELEK ZA ČÁST. Jako příklad se uvádí anglické *tea* (čaj) ve

[53]„Traditionally, then, metonymy has been regarded as a stand for relation in which the name of one thing (henceforth, the source or vehicle) isused to refer to another thing (henceforth, the target) with which it is associated or to which it is contiguous. This view can be called the substitution theory of metonymy. A corollary of the substitution theory is that the source and the target are, at some level of analysis, considered to be equivalent ways of picking out the same referent." (Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 237).

[54] Příklady z češtiny vybrány PB.

[55] Můžeme se však setkat také s metonymií NOHA ZA ČLOVĚKA, např. *nebyla tam ani noha*.

významu „jídlo“ (Dirven, Pörings, 2002, s. 89).[56]Podobně i my se často setkáme v případě slovesa *spát* například s významem „souložit“ (srov. dále III. část).[57]

V našem výzkumu se ukazuje, že metonymie je procesem primárním a že někdy teprve na jeho základě může docházet k metaforickým přenosům.

II.3.3 Metaftonymie: interakce mezi metaforou a metonymií

Existuje názor, že dichotomie metafora a metonymie je jedním z pozůstatků binárního myšlení strukturní tradice (Bohunická, 2013, s. 63). Dle současného poznání nejen, že můžeme narážet na mnoho podtypů metafory a metonymie (srov. například Geeraerts, Cuyckens, 2010), ale tyto dva mechanismy spolu především mohou často interagovat. V odborné literatuře se v souvislosti s touto problematikou setkáváme zejména se jménem Louise Goosense. Pro tyto kombinace stanovil termín **metaftonymie** (1990, 2002), který budeme v této práci využívat, ačkoli autor sám toto „hybridní“ označení nepovažuje za příliš zvučné (2002, s. 350).

Již Roman Jakobson upozorňoval na možné průniky mezi metaforou a metonymií (1960, s. 370, 1995). V českém kontextu o tomto jevu však dosud nebylo soustavněji pojednáno.[58] Zmiňme na tomto místě alespoň některé zásadní zahraniční výzkumy, ze kterých (mnohdy nepřímo) vyplynulo, že metafora a metonymie spolu často interagují: Kővecses (1995), Lakoff (1987) a Susanne Niemeierová (2000) zkoumali pojmové oblasti LÁSKA a HNĚV, Kurt Feyaerts (1999, 2000) například HLOUPOST v hovorové němčině (podle Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 243).

Ačkoli někteří z uvedených badatelů se nevěnovali primárně spojitostem mezi metaforou a metonymií, z jimi zkoumaného materiálu vyplynulo, že

[56] Skrze další zpochybňování zjednodušujících vymezení Dirven dochází ke znázornění kontinua nepřímých vyjádření. Vyčleňuje se zde několik typů metonymie, zatímco pro zaujetí metonymií najdeme ve schématu pouze jeden obecný typ metafory (srov. blíže Dirven, Pörings, 2002, s. 107).

[57] Typologií metonymií se kromě amerických kognitivistů dále zabývali například GünterRadden a Zoltán Kövecses (1999, s. 21), kteří uvádějí navíc typy VÝSLEDEK ZA AKCI (*stavba se povedla*) nebo PŘÍČINA ZA NÁSLEDEK (*ještě dýchá* „žije“).

[58] V češtině (a o češtině) srov. Bulak, 2013, 2014.

metaforu a metonymii nelze pojímat jako dva izolované, vzájemně nekombinovatelné kognitivní procesy, ale že například mnoho konkrétních metaforických vyjádření (mnoho metafor) vychází z metonymií (například Lakoff, 1987, s. 383).

Goosens, podobně jako Jakobson, konstatuje „neostrost" hranic mezi doménami (pojmovými oblastmi); právě ta je základním předpokladem interakce daných kognitivních mechanismů (2002, s. 352). Veškeré interakce mezi metonymií a metaforou uvedl autor do lingvistického bádání pod souhrnným termínem metaftonymie a na základě analýzy příslušných vyjádření navrhl rozlišovat dva základní typy: **metaftonymii integrovanou** (*integrated metaphtonymy*) a **metaftonymii kumulativní** (*cumulative metaphtonymy*, 2002, s. 369). Do prvního typu přitom spadají projevy metonymie uvnitř metafory nebo metafory uvnitř metonymie. Kumulativní typ metaftonymie představuje případy, kdy je z metafory derivována metonymie nebo z metonymie naopak odvozena metafora (tamtéž).

Jako příklad metafory z metonymie uvádí Goossens *„Ach drahý," zahihňala se, „skoro bych zapomněla"*, kde *zahihňala se* vlastně znamená „řekla něco bezstarostně během hihňání". Podle autora je tento metonymický význam základem pro metaforickou interpretaci vyjádření (tamtéž, s. 356).

Povaha materiálu týkajícího se pojmové oblasti spánku a snění si vyžádala vyčlenění metaftonymií právě kumulativního typu **metafory z metonymií**. [59] Jde o zvláštní skupinu konceptuálních metafor, jejichž zdrojová oblast je metonymického charakteru (spánek často referuje k neaktivitě člověka).

Jako příklad uveďme metonymické vyjádření *zaspal ranní výuku*, které můžeme použít v případě, kdy daný člověk vlivem delšího spánku ranní výuku skutečně fyzicky zameškal: Jde o metonymické vyjádření, protože zaspání zde referuje k fyzickému zameškání – skrze jeden konkrétní symptom označujeme celý výsek reality, zde „zameškat" (srov. například SSJČ). Jakmile však užijeme metonymického vyjádření *zaspal svou příležitost* v souvislosti s člověkem, který

[59] Další zmiňované typy metaftonymie srov. podrobněji Goossens, 1990 a 2002.

něco „propásl“ psychicky (v důsledku své neaktivity), jde o metaforický přenos původní metonymie. Takové vyjádření je tedy metaftonymické.[60]

V této části práce jsme se zabývali teoreticko-metodologickými východisky, jejichž syntéza bude zdrojem naší lexikálněsémantické analýzy. Na základě popisu daného lexikálního pole přistoupíme ve III. části k významovým polím jednotlivých lexémů. V rámci těchto významů budeme akcentovat a interpretovat konotační složky v souvislosti se zkušenostním základem. Dále budeme z dat dedukovat a konkrétním způsobem formulovat, k jakým pojmovým přenosům v daných případech dochází. Ve stěžejní, IV. části práce budeme klasifikovat sebraná data také s ohledem na frazeologii: představíme SPÁNEK nejprve jako zdrojovou oblast metonymií, metafor a pak také jako cílovou oblast metafor. Výstupem práce bude v závěru rekonstrukce českého obrazu spánku na základě zjištěných pojmových přenosů.

V souladu s vysvětlovaným pojetím výzkumu je naším záměrem předložit rekonstrukci jazykového obrazu spánku. Závěry o vztahu jazyka a mysli, přesněji řečeno výsledné hypotézy o českém obrazu spánku (pojmové přenosy), budeme tedy pouze formulovat, nikoli falzifikovat ve smyslu empirického ověřování platnosti daných závěrů.[61]

[60] Kromě toho z jistého úhlu pohledu narazíme také na integrovaný typ metaftonymie (**metaforu uvnitř metonymie**), jenž je Goosensem na základě jím analyzovaného materiálu hodnocen jako nejméně frekventovaný (srov. blíže 2002). Mezi příklady takových vyjádření lze řadit spojení typu *spát jako špalek* „tvrdý spánek“ a *spát jako na vodě* „lehký spánek“ (ČSVS), jež rozebíráme v rámci ontologických metafor (ve IV. části, s. 52).

[61] Metodologické možnosti, jak tyto závěry v podobě hypotéz dále empiricky ověřovat, navrhl například již zmiňovaný Gibbs (2013).

III SPÁNEK: LEXIKÁLNĚSÉMANTICKÁ ANALÝZA

Ve snách *neznamená nutkavě a vždy stav, v němž prožíváme snové představy;* ve snách *může prostě znamenat i ve spánku, a to takovém, v němž se spáči nic nezdá.* Tak i jindy: mluviti ze sna*, což může být prostě mluviti ze spaní. Zde i jinde je slovo* sen pojmově *širší než například le songe, the dream, il sogno, der Traum, znamená totiž nezřídka i fyziologický stav spánku, nikoli* sen, sny *v užším slova smyslu. A toto zabíhání slova sen do pojmové oblasti slova spánek má dobré příčiny historické: původně znamenalo slovo sen spánek.*

(Pavel Eisner)[62]

Předpoklady naznačené v I. části práce, které konstatují, že existují souvislosti mezi lidskou zkušeností se spánkem a tím, jaké jsou s ním spjaty konceptualizace, by měl ve stěžejních částech práce (v kapitolách III a IV) potvrdit jazyk. Postupovat přitom budeme v souladu s poznatky představenými v teoreticko-metodologické části, tedy v kapitole II.

Skutečnost, že nelze zkoumat pojem SPÁNEK bez reflexe pojmu SEN, je obsažena v samotném názvu naší práce (jak bylo řečeno v jejím úvodu). Citace Pavla Eisnera popisuje na základě jazykových souvislostí metonymický vztah mezi pojmy SPÁNEK a SEN. Tento pojmový vztah se projevuje už v etymologii příslušných výrazů (viz dále III. část). „Sen" je vlastně dodnes jedním z významů výrazu *spánek*. Znamená to, že výrazy spánek a sen jsou částečně synonymní. V češtině existují vyjádření jako *probudit ze sna*[63] „ze spánku" nebo *bezesná noc* „bez spánku" (SSČ), kolokace *věčný spánek* a *věčný sen* ve významu „smrt" jsou synonymní (*spát věčný spánek; snít věčný sen,* SČFIS). Slovotvorně se *sen* nachází ve výrazech nejen bezprostředně souvisejících s pojmovou oblastí SPÁNEK (*usnout*), ale také s pojmem SMRT (*zesnulý*).

V lexikálněsémantické analýze budeme kromě toho věnovat pozornost „komplementárnímu" (respektive opozitnímu) pojmu BDĚNÍ a rovněž souvisejícím výrazům *bdít*, *budit* atp.

[62] Eisner, 1996, s. 235–236.

[63] Tvar genitivu *sna* implikuje, že se spojení zachovalo pravděpodobně ještě z dob, kdy *sen* znamenal „spánek".

III.1 Slovotvorná hnízda

Nejprve je třeba zachytit šíři materiálu, který je jazykovým projevem vybrané pojmové oblasti: Po předběžném průzkumu slovníků níže uvádíme slovotvorné hnízdo spojené s lexémem *spát*, zachycující alespoň centrální část pojmové oblasti SPÁNEK. [64]

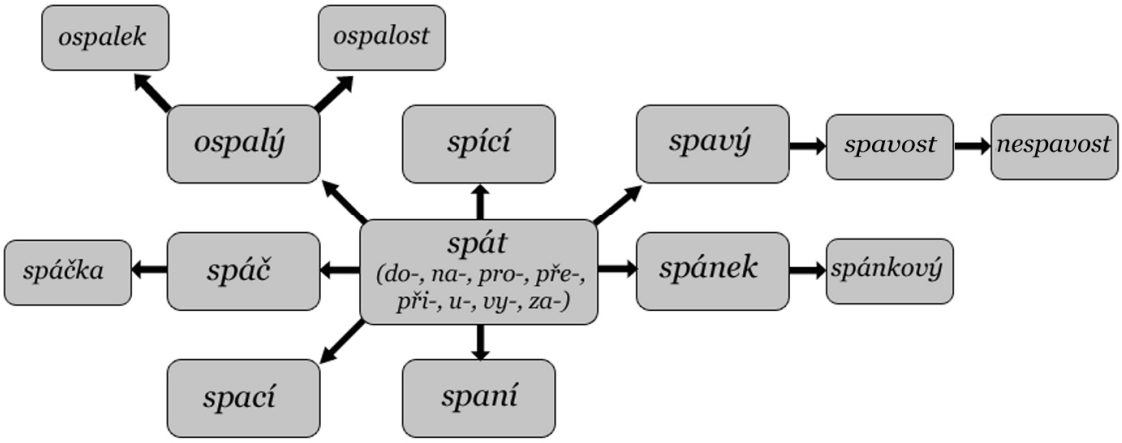

Obr. 1: Slovotvorné hnízdo *spát*[65]

V rámci pojmu SPÁNEK je, jak bylo uvedeno, klíčovým jazykovým prostředkem sloveso *spát*, jež tvoří zároveň základ mnoha prefigátů.[66]

Od substantiva *spánek* [67] je odvozeno adjektivum *spánkový*. Kromě deverbativa *spaní* a verbálního adjektiva *spící* zaznamenáváme substantivum

[64] Další sémanticky související lexémy, kterým zde nebude věnován prostor (*postel, noční můra, pyžamo* atd.), mohou být předmětem jiné práce.

[65] Neuvádíme zde deminutiva (např. *budíček*) nebo nedokonavé protějšky sloves.

[66] Derivace sloves má v češtině obecně prefixální charakter (Čermák, 2001, s. 149). „Prefixací se modifikuje význam slovesa základového. Význam slovesa předponového není však prostou adicí významu slovesného základu a významu předpony, nýbrž je výsledkem vzájemného působení těchto významů." (*Mluvnice češtiny 1*, s. 388)

spáč, které lze (alespoň dle PSJČ a SSJČ) dále přechylovat (*spáčka*). Dalším adjektivem reprezentujícím tuto oblast je *spavý* (srov. kolokaci *spavá nemoc*), *spací* (*spací pytel*), ale také *ospalý*, potažmo *ospalek* a *ospalost*. Dále zaznamenáváme výraz *nespavost*. Jako relevantní se jeví v rámci analýzy polysémie zaměřit se na lexém ***spát*** **a** jeho **prefigáty**.

Pokud jde o další sémanticky související formy (nad rámec hnízda), nelze opomenout výraz *sen*. Ze základu *sen* vychází výraz z pojmové oblasti SPÁNEK *usnout*, který označuje „vstup do spánku", respektive „výstup z bdělosti" (a je také slovotvorně spjatý s „výstupem ze života", tedy výrazem *zesnout*, potažmo *zesnulý,* například HK). V analýze polysémie se budeme dále věnovat nad rámec slovotvorného hnízda pouze výrazům, které bezprostředně s pojmovou oblastí SPÁNEK souvisejí: adjektivu ***bezesný*** (respektive kolokaci *bezesná noc*) a právě slovesu ***usnout***.

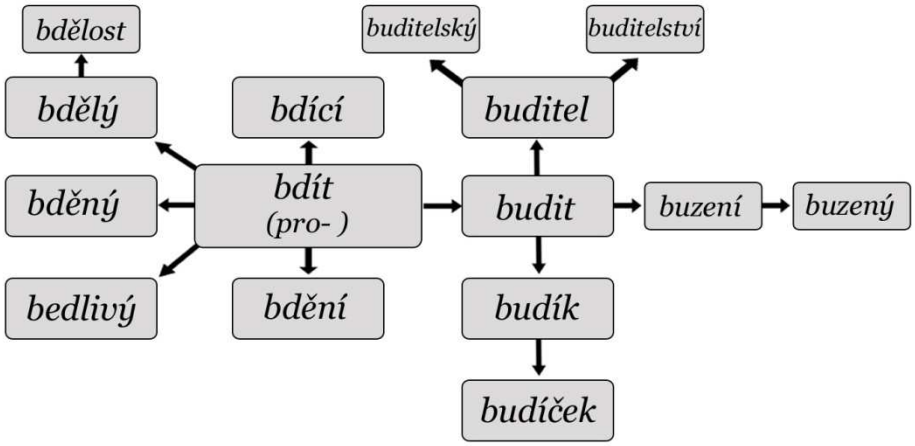

Obr. 2: Slovotvorné hnízdo *bdít*

Jak jsme již o dané pojmové oblasti naznačili v I. části, v analýze by neměly být vynechány další výrazy vycházející z pojmu BDĚNÍ. *Bdění* je substantivum verbale od slovesa *bdít* (srov. také prefigát *probdít*). Kromě

[67] Forma *spánek* je dle mnoha zdrojů homonymního charakteru. Označuje totiž mj. „postranní část hlavy mezi čelem a uchem" (SSJČ, ale také PSJČ, SSČ, TEZ atp.).

verbálního adjektiva *bdící* zaznamenáváme i *bdělý*, *probděný*, *bedlivý*, stejně jako například označení vlastnosti *bdělost*. Relevantní pro nás budou **deriváty kauzativa *budit*,** tedy *buzení* včetně prefigátů, případně deriváty výrazu *buditel*.[68]

Dané **hnízdo nezachycuje** důležitou **konstrukci** synonymní se slovesem *bdít*, a sice ***být vzhůru***. To na základě slovotvorby přitom může implikovat, že opak, tedy *spát*, znamená „být dole" (srov. také *vstávat* jakožto synonymum k *probouzet se*).[69]

Na základě této „orientační" slovotvorné fáze analýzy lze říci, že v centru naší lexikálněsémantické pozornosti budou za pojmovou oblast SPÁNEK slovesa ***spát, uspat, prospat (se), přespat (se), vyspat (se), zaspat, usnout***, eventuálně adjektivum *bezesný*. V případě komplementárního pojmu BDĚNÍ to bude kromě stavového verba ***bdít*** zejména kauzativum ***budit***, respektive jeho deriváty, jako například ***probudit***, ***vzbudit*** aj.

III.2 Významové vztahy

V rámci **paradigmatických vztahů** se stručně zmiňme o synonymii a antonymii.[70] Synonyma slovesa *spát* jsou například *ležet, dřímat, klímat, pospávat* nebo expresivní *chrnět* a *chrápat*, ale i *hajat*, *spinkat* a jiná deminutiva (viz například SČS). Mezi synonyma substantiva *spánek* patří mj. *sen* (tamtéž). Antonymum slovesa *spát* je *bdít*, pro substantivum *spánek* se jako antonymum uvádí *bdění* (tamtéž).

Na **syntagmatické rovině** často zaznamenáváme například kolokace *jít spát*, *spát dobře*, *tvrdé spaní*, *hluboký spánek*, *lehký spánek*, *věčný spánek* (viz například ČSVS). Další kolokace budou pojednány v kontextu vlastní analýzy excerpovaných dat.

[68] Výraz *budíček* neuvádíme jakožto deminutivum, nýbrž jakožto lexikalizovaný derivát ve významu „zvukový signál k vstávání" (SSJČ)

[69]Prefixu *vz-* se obecně ze synchronního hlediska přisuzuje místní význam „do výše, nahoru, vzhůru, nad něco" (např. Karlík, Nekula, Rusínová, a kol., 2008, s. 388).

[70] Vztah hyperonymie a hyponymie v rámci této pojmové oblasti nezaznamenáváme (alespoň ne v rámci naivního (jazykového) obrazu světa).

III.3 Etymologie a motivace vybraných výrazů (*spát*, *sen*, *bdít*)

Sloveso ***spát*** má podle Jiřího Rejzka všeslovanskou platnost; vychází z praslovanského *sъpati, jež pochází z indoevropského kořene *suep-. Je zde patrná souvislost se slovesem *soptit* „těžce dýchat, oddychovat“, dále *supět* a *sípat*. Předpokládá se, že původní indoevropský kořen znamenal „oddychovat“ (Rej). Původ lexému poukazuje (metonymicky) ke smyslově vnímatelnému příznaku spánku, a sice oddychování (relevantní je zde sluchová zkušenost). Tento zkušenostní základ tak mj. vysvětluje vznik synonym jako *chrnět* či *chrápat* (srov. SČS, TEZ apod.).

Etymologie dále poukazuje dále k souvislostem mezi pojmy SPÁNEK a SMRT. Například podle Václava Machka vychází z jednoho kořene *usnouti, zesnouti* atp. (Mach) Etymologickou souvislost najdeme nakonec i mezi výrazy *smrt* a *můra*, respektive mezi výrazem *smrt* a kolokací *noční můra*. Tato souvislost vychází z latinského *mori* – výrazy *můra* a *mori* pochází zřejmě z téhož kořene (Rej). Označení pro „negativní sen“, *noční můra*, tedy svým způsobem poukazuje ke smrti. Jde přitom o doklad metaforizace.

Mezi pojmy SPÁNEK a SEN existuje metonymická souvislost: Samotné substantivum *spánek* bylo dle Machka vytvořeno ze základu slova *spaní* v okamžiku, kdy původní označení pro spánek *sen* nabylo jiného, vlastně dnešního významu, respektive dnešního (viz dále). Jinými slovy, dříve *sen* znamenalo „spánek“, teprve později se význam zúžil na význam „prožitek během spánku“ (Mach). I výraz ***sen*** má dle Rejzka (i Machka) všeslovanskou platnost. Vychází z praslovanského sънъ, jež označovalo „spánek“ a pochází z indoevropského **supno-*.

Machek dále vysvětluje: „Psl. s^wt znamenalo spánek, kdežto ‚sen, vidění ve spánku‘ bylo *s^nbje* (tak stsl.) ve shodě s útvary jiných jazyků; druhé slovo však zaniklo a jeho význam převzalo *βτ>ητ>*; v češtině tak původní význam 'spánek' je už jen v literatuře (*libý sen se snesl na víčka*). *Stn'b* odpovídá řeckému *ὕπνος* spánek, obé je ze **sup-no-s*. (…) Kořen *svep-* je týž co v *spáti*(…).“

Jak jsme viděli v II. části, opozitum ke *spát* (a v některých kontextech i ke *snít*), je stavové sloveso ***bdít***. Toto verbum, stejně jako kauzativum ***budit***, vychází ze staroindického *budhyáte* „procitá, poznává“. (Připomeňme si, že

odtud pochází také vlastní jméno Buddha „probuzený“.) Východiskem je indoevropské **bheudh-* „bdít, dávat pozor“.

Bdít znamená podle Machka mimo jiné právě „být vzhůru, při smyslech“. Význam se zde popisuje synonymní konstrukcí *být vzhůru*. Toto spojení jsme rozebírali již v souvislosti se slovotvorbou v I. části: Může dokládat, že opak, tedy *spát*, znamená vlastně „být dole“. A poukazuje k tomu, že obraz pojmové oblasti bude mj. určován bodycentrickou opozicí **NAHOŘE–DOLE**.[71]

III.4 Analýza polysémie vybraných výrazů a derivátů

V této kapitole se zaměříme na to, jak je sémantický potenciál jednotlivých výrazů zachycován ve výkladových slovnících češtiny.[72] Pokusíme se přitom z excerpovaných dat vyvodit, do jaké míry jsou naznačené konotace utvářeny tělesnou zkušeností a do jaké míry souvisejí s kulturou. Nejvýmluvnějším pramenem v této fázi zkoumání bude SSJČ.

III.4.1 SPÁNEK (a BDĚNÍ) ve výkladových slovnících

SSJČ

spáti[73]

1. *být ponořen ve spánek, oddávat se spánku (*op. *bdít)*: lehnout si, zavřít oči a s.; s. celou noc; (…)

2. (kde) *být uložen ke spánku; pobývat přes noc, trávit (spánkem) noc*; *nocovat 1, přenocovat 1, přespávat*: s. v ložnici, v kuchyni, na půdě; s. na gauči; s. pod peřinou; – s. doma, u příbuzných, v hotelu; s. ve stanech; tuláci spali ve stohu

3. ob. (s kým) *souložit*: spala s ním, i když ji za to všichni odsuzovali

[71] Zároveň podotkněme, že různé časoprostorové metafory mohou vypovídat o různých obrazech světa. Mluvčí mnoha jazyků například vůbec o času hovoří jako o prostoru. Tyto konceptualizace se však liší (srov. blíže např. Cassasanto, 2013).

[72] V pojetí kognitivní lingvistiky mají polysémní struktury radiální charakter, který bude po analýze slovníkových výkladů graficky znázorněn pro klíčový lexém *spát*.

[73] Slovník vzhledem k době svého zniku užívá původní, delší varianty infinitivní koncovky *-ti*.

Denotačním významem slovesa[74] je (jak bylo již řečeno v I. části práce v souvislosti s charakteristikou pojmové oblasti) určitý typ změněného stavu vědomí, respektive setrvávání v něm.

Význam 2. se vztahuje metonymicky k **lokaci spánku („být umístěn ke spánku")**, a to jak v užším smyslu (*spát na gauči*), tak v širším smyslu (*spát v hotelu*). Tuto„místní" významovou konotaci lze považovat za doklad konceptuální metonymie **SPÁT ZA BÝT UMÍSTĚN KE SPÁNKU** (ČÁST ZA CELEK), jež svědčí o tom, že v rámci spánku je pro (českého) člověka důležitá lokace. Tato skutečnost může mít původně tělesný základ, avšak zejména je tu patrný základ kulturní, neboť pro naši kulturu je příznačný spánek s určitými lokačními atributy, jako je spánek na posteli atp.

S lokací spánku, postelí, je kulturně spojován také tělesný akt soulože (po ní může následovat nebo jí může předcházet spánek). Nakonec v substantivu *soulož* nacházíme ze slovotvorné perspektivy základ ve výrazu *lože* (stejně jako v případě souvisejícího „lokačního" lexému *ložnice*). Tato konotace má tedy také „místní" charakter". Z perspektivy kognitivních mechanismů významu 3. **„souložit"** dala vzniknout určitá metonymie (srov. tamtéž *spával se služkami*). Řada příkladů z dalších zdrojů (například *dostat někoho do postele* „svést n. přemluvit někoho k souloži, souložení", SČFIS) svědčí o konceptuální metonymii **SPÁT ZA SOULOŽIT** (ČÁST ZA CELEK). Soulož zde přitom není jednou ze subdomén spánku, spánek je spíše jednou ze subdomén soulože.

Podíváme-li se na další část popisu denotačního významu 1. v SSJČ,[75] uvidíme řadu užití přenesených významů. Tyto významy svědčí o konotaci, která by mohla být ve slovníku uvedena přinejmenším jako jeden další samostatný význam:

SSJČ

spát

1. *ponořen ve spánek, oddávat se spánku*; op. *bdít* (…)

[74] Derivát *spánek* označuje v primárním významu „stav organizmu, při kt. je fyzická i duševní činnost utlumena", v sekundárním je tak označována „postranní část hlavy mezi čelem a uchem" (SSJČ, ale také PSJČ, SSČ, TEZ atp.). TEZ odkazuje co do denotace na oddych, odpočinek nebo „osvěžující prostředek".

[75] Dle významové klasifikace SSJČ má sloveso *spáti* pouze 3 významy. SSČ již rozlišuje mezi lokací v užším smyslu (*spát na gauči*) a lokací v širším smyslu (*spát v hotelu*), deklaruje tak významy 4.

přen. *o něčem, někom nedávajícím známky života, činnosti*: příroda v zimě spí; (…); dokažme, že Čechové sice dvě stě let spali, ale — nevyhynuli! (Havl.); (…); úspěchy protivníků jim nedávají s. *znepokojují, podněcují je k činnosti*; ob. expr. ti tam nahoře (úřady ap.) spí; ta věc teď spí (část. usnula) *nemluví se o ní, neprojednává se*; –euf. s. pod drnem, s. věčný sen *být mrtev a pohřben*; spi sladce! (*slova rozloučení s mrtvým*); (…) expr. čert nikdy nespí *neštěstí n. nepříjemnost se může stát kdykoli, znenadání*

Například spojení *čert nikdy nespí* poukazuje na to, že jeden z významových profilů denotátu, respektive konotace výrazu *spát* by se dala (i v protikladu k antonymu *bdít*) vyjádřit jako **„nebýt aktivní“**. Dostat se do stavu spánku předpokládá samo o sobě určitý klid – kdo je neklidný, nemůže usnout. Takto lze vysvětlit rovněž význam spojení *nedá mu to spát*, respektive jeho význam „dělá mu to starosti“.[76] Data poukazují ke konceptuální metonymii **SPÁT ZA NEBÝT AKTIVNÍ** (kdo je příliš aktivní, nemůže v návaznosti na to metonymicky spát). Na základě určitých rysů pojmové oblasti (zvolme například útlum všech smyslů) mohla z této metonymie vzniknout metaftonymicky konceptuální metafora NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT a opozitní BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT (srov. mj. *zaspat příležitost* aj., viz dále). Daná konotace je jejich projevem v rámci jazyka.

Vzhledem k tomu, že spící bytost v návaznosti na neaktivitu připomíná odedávna svými hlavními rysy bytost mrtvou (má zavřené oči, je nehybná), užívá se v češtině slovesa eufemisticky ve významu **„být mrtvý“**. To souvisí s metaforou, jež je pravděpodobně vlastní mnoha jazykům (respektive mnoha obrazům světa): **BÝT MRTVÝ JE SPÁT / SMRT JE SPÁNEK**. V PSJČ najdeme mj. *Spal tvrdě jako zabitý* (Herrm.); *Spali všichni jako zabití* „tvrdě“ (Rais.).[77] Zde se skrze výrazy z pojmové oblasti SPÁNEK hovoří o pojmu SMRT To implikuje možnou existenci „obrácené“ metafory **SPÁNEK JE SMRT**.

Význam „nebýt aktivní“ je implicitně zahrnut v rámci klasifikace SSJČ pod významem 1. a význam „být mrtvý“, uvedený na stejném místě, je doložen

[76]O významu frází typu *nedat někomu (ani) dospat se* v SČFIS dovídáme, že je zde významovým motivem „radostná vyhlídka na událost, lákavou činnost ap. příštího dne, popř. znepokojivá myšlenka, zpráva aj., ve vztahu k někomu, zvl. nedočkavému“, spojení tedy znamená „vzrušovat někoho a (pro)budit ho předčasně“, a to jak ve smyslu pozitivním, tak negativním (SČFIS). Tato původní metonymie se dle všeho užívá metaforicky, tj. jde o metaftonymii.

[77] Ačkoli jde vzhledem k pramenům (beletrie) spíše o textová data, považujeme vyjádření za systémová, tj. užívaná v současné češtině.

také frazémy.[78] Klíč k dalšímu významu *spát* představuje teprve synonymum *dřímat*:

SSJČ
dřímati
ned. (1. j. -u, -ám, rozk. -ej, přech. přít. -aje)
1. *lehce n. napolo spát*: dříme jako spokojené dítě; dřímal takřka s otevřenýma očima; d. nad knihou *klímat*
2. kniž. *být skryt, existovat, ale dosud se plně neprojevovat*: na dně duše dřímá touha po svobodě; dřímá v něm velký talent; dřímala v ní nedůvěra k lidem
3. kniž. euf. *ležet mrtev; být pohřben*: d. věčný sen; už dávno v zemi dřímá (o)
předp. **pro-, za-;** --> nás. **dřímávati** (o) bez předp.

Jak je patrné z významové klasifikace slovníku, jde zde konkrétně o význam 2 „být latentně přítomen“. Tato konotace úzce souvisí rovněž s významem „nebýt aktivní“, avšak učinit mezi nimi ostrou hranici je problematické. O zbylých významech již bylo pojednáno výše v souvislosti se *spát*.

Pokud jde o **deriváty**, budeme na tomto místě sledovat polysémii prefigátů slovesa *spát*. Jako nejvýraznější se z prefigátů jeví sloveso *vyspat se*:

SSJČ
vyspati se
dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání)
1. *skončit spaní* (ve význ. 1): už se vyspal; čekejte, až se vyspí
2. *dosyta užít spánku* (v. vy- II): už dlouho se pořádně nevyspal; dobře se vyspěte!; oči unavené od nevyspání; v. se do růžova
3. (kde) *spaním strávit noc*: v. se v hotelu *přenocovat*; v. se nejraději ve vlastní posteli
4. (nač) *spaním se posílit, připravit na něco, co se má stát příštího dne*: v. se na cestu; řekl, že se na to vyspí *rozmyslí si to*
5. v. se (z čeho), řidč. vyspati (co) *spaním se něčeho zbavit, na něco zapomenout*: v. se ze špatné nálady; v. se z opilosti; v. se z noční šichty (Maj.); v. špatný rozmar, opici *zaspat*
6. ob. zhrub. (s kým) *vykonat soulož*: voják vyspal se s dívkou (Haš.) (o) předp. po- se

[78] To poukazuje na významové nuance, které by bylo vhodné ještě revidovat a dále se slovníkovou klasifikací v tomto směru pracovat. Pro naše účely postačí tyto významové výčty analyzovat, poznatky syntetizovat a konečně interpretovat.

Prefix *vy-* utváří primární význam dokončení (1.). Význam 2 (významový profil) vznikl zjevně na základě metonymie. Význam 3 je dokonavým protějškem jednoho z významů *spát* (lokace v širším i užším smyslu). Význam 4 odkazuje ke konotaci **„nabrání síly / energie“**. Spánek se metonymicky vztahuje k odpočinku, v určitém smyslu dokonce k přípravě (*vyspat se na cestu*). Zajímavý je přitom význam 5, který spánek konceptualizuje jako prostor pro určité „zapomnění“, avšak zároveň úzce souvisí s významem 2. Význam 6 je opět dokonavým protějškem *spát* ve významu „souložit“.[79]

Výrazný sémantický potenciál má také sloveso *přespat*:

SSJČ
přespati
dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání)
1. (kde; co) *strávit noc (n. něj. dobu) spaním*: p. u známých; nemít kde p.; p. noc; p. zimu
2. řidč. (co) *spánkem překonat; zaspat*: p. bolest, starosti, únavu
3. *spát přes obvyklou dobu* (Haš.)
4. zast. a nář. p. pannu, s pannou *připravit ji o panenství*: přespal se zrzavou Albínou (Mor.)

Primární význam souvisí s lokačním významem slovesného základu; můžeme užít konstrukce jak *přespat na gauči*, stejně jako *přespat v hotelu*. Význam 2 souvisí s určitým „zapomněním“, respektive „nevnímáním“ (neboť, jak vyplývá z údajů nejen jazykových, bdění užíváme synonymně s vnímáním pěti smysly, respektive vnímání vůbec je denotačním významem výrazu *bdění*).

Další významy se vztahují k odlišné valenci slovesa. Význam 3 by tak měl odpovídat primárnímu významu *zaspat* (co). Význam 4 se vztahuje opět k souloži, respektive ke ztrátě panenství, slovník jej však již v době svého vzniku klasifikuje jako zastaralý. Dále srovnejme:

SSJČ
přespati se dok.
1. *příliš se vyspat:* přespal jsem se, bolí mě hlava (Vach.)
2. nář. (s kým) *ztratit panenství; (o svobodné dívce) otěhotnět* (Něm., A. Mrš.)

[79] Je pozoruhodné, že význam 6, dokládající metonymii SPÁT ZA SOULOŽIT, nenajdeme v SSČ.

Přespat se znamená v primárním významu „přehnat to se spánkem“ (vlastně analogicky například k *přejíst se*). Jediný sekundární význam tohoto slovesa odkazoval opět ke ztrátě panenství. Tyto skutečnosti znovu poukazují na pojmový přenos mezi SPÁNEK a SOULOŽ.

SSJČ
prospati
dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání) (co)
1. *strávit (čas) spaním*: p. celé odpoledne
2. expr. *spaním zameškat, promeškat; zaspat*: prospal i oběd; p. konec přednášky; přen. p. jedinečnou příležitost *zanedbat*; [x] prospal by soudný den *má tvrdý, dlouhý spánek, stále jenom spí*

Denotace tranzitivního slovesa *prospat* odkazuje na časový aspekt spánku a zároveň dává vysvětlení konotaci, kterou představuje jediný sekundární význam **„zameškat, promeškat“**, srov. *prošvihnout* (něco). Zkušenostně souvisí s tím, že člověk, který spí, u něčeho, co se děje ve hmotném světě „není“, a to i když třeba je fyzicky přítomen (nevnímá, nereaguje na podněty atd.).

SSJČ
zaspati
dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání)
1. (co) *spaním zapomenout, překonat*: z. dobrý nápad; zaspal, co se mu v noci zdálo; z. hlad, hněv, nepříjemnou vzpomínku
2. *spaním zameškat dobu určenou k vstávání;* (co) *vůbec spaním zameškat*: ráno mě vzbuď, abych nezaspal; večer ponocuješ a ráno zaspíš; expr. ten zaspí soudný den *spí rád dlouho a tvrdě*; z. poslední zvonění (Klička) *promeškat příležitost*
3. (co) *spaním přežít, ve spaní strávit*: z. velikou bouři s vichřicí; přen. musíte si nahradit zaspané mládí (R. Svob.) *nevyužité*; expr. z. dobu *nepochopit, co doba žádá*
4. (též *z. se Šlej.) řidč. *usnout*: nemohla jsem dnes (pro úzkost) z. (Preis.) (o)
předp. po-

Další, v tomto směru částečně synonymní prefigát *zaspat* ukazuje zmiňovanou konotaci vlastně jako denotaci, srov. význam 2, který by měl být uváděn spíše jako primární. Význam 1 v SSJČ je dle našeho chápání totiž naopak metaforicky derivovaným sekundárním významem. Dalším důvodem k tomuto tvrzení mimo jiné může být fakt, že metonymie je z kognitivní

perspektivy původnějším principem nežli metafora (srov. již princip pojmové blízkosti oproti pojmové vzdálenosti). Pro nás je relevantní, že z původní metonymie (například *zaspal ranní výuku*) vznikl metaforizací metaftonymický význam (například *zaspal příležitost*).[80] Kdo spí, není aktivní, a jeho stav lze považovat za projev neaktivity, avšak jde spíše o konceptuální metaforu **ZAMEŠKAT JE ZASPAT (o abstraktních oblastech)**, jež vznikla až druhotně z původní metonymie **ZASPAT ZA ZAMEŠKAT (o konkrétních oblastech)**. Můžeme hovořit o **modifikaci metaftonymie NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT – BÝT AKIVNÍ JE BDÍT**.

SSJČ

uspati

dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání)

1. (koho, co; koho, co čím) *uvést do spánku (ve význ. 1)*: u. nemluvně (ukolébavkou); jednotvárný hukot splavu ho uspal; u. pacienta před operací *narkotizovat*

2. expr. (co) *potlačit intenzitu něčeho; zeslabit*: u. něčí ostražitost, vůli, podezření *oslabit*

3. expr. (koho, co) *uvést do stavu nečinnosti, a tím oklamat; ukolébat*: u. národy frází rovnoprávnosti (Havl.); na okamžik uspané dělnictvo (Staš.)

4. sport. slang. (koho, 4. p.) *(v boxu) přivést úderem do bezvědomí*

Slovesný základ s*pát* znamená mimo jiné „nebýt aktivní“. Spánek znamená snížení aktivity, a proto může *uspat* metaforicky v sekundárním významu (2.) znamenat **„učinit něco/někoho méně aktivním“**. S tím souvisí také význam 3. Jde o metaforické přenosy původní metonymie a tedy o další projevy metaftonymie **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT – BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT**. Čtvrtý význam je metonymické povahy, neboť uspaný v primárním smyslu je bez vědomí, zatímco uspaný ve významu 4 je „přivedený úderem do bezvědomí“. Tyto konotace jsou však rovněž dokladem konceptuální metaftonymie **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT – BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT**.

Známky výraznější polysémie jeví také prefigát *dospat*, dané významy však nejsou určující pro náš výzkumný záměr nebo v něčem opakují výše uvedený výklad.[81]

[80] Příklady PB.

[81] **dospati**
dok. (1. j. -spím, 3. mn. -spí, min. -spal, podst. -spání)

Dále se zaměřme na lexém ***sen***, respektive na ten jeho význam, který souvisí bezprostředně s pojmovou oblastí SPÁNEK.

SSJČ

sen

5. kniž., běžné ve spoj. ze sna *spánek (*op. *bdění 1)*: procitnout ze sna; být vytržen ze sna *probuzen*; (…)

Význam 5., **„spánek“**, vypovídá vzhledem k podmíněnosti snu spaním o částečné synonymii výrazů *sen* a *spánek*. Jedná se o důsledek etymologie, o níž jsme již pojednali a jež tyto významové poukazy vysvětluje (metonymie **SEN ZA SPÁNEK**). Tento význam umožňuje mimo jiné také pochopit, proč spojení ***bezesná noc*** označuje noc beze spánku, probdělou noc, nikoli jen, jak by se dalo očekávat, noc bez snu v základním významu tohoto lexému.[82]

Dále je v případě 5. uvedeno několik s významem nesouvisejících příkladů:

spát snem (čast. spánkem) spravedlivých; už dávno spí svůj věčný s. *je pochován*

Také v případě eufemismu *spát snem spravedlivých* lze předpokládat již zmiňovanou mezijazykovou rozšířenost v souvislosti se západní kulturou (srov. blíže u *spát* význam „být mrtvý“). Tato vyjádření vycházející ze spojení *sen spravedlivých* chápeme rovněž jako projev konceptuální metafory BÝT MRTVÝ JE SPÁT / SMRT JE SPÁNEK.

S výrazem *sen* (potažmo *snít*) slovotvorně souvisí ***usnout***. Toto sloveso označuje přechod z bdělosti do spánku (a tím i do snu, nejen ve významu „spánek“):

---

1. (~; co) *dokončit spaní; prospat do konce*: sen jí nedal d.; d. noc; nedospat spánek; žert. d. třetí verš
2. (co) *spánkem dohnat*: d. prohýřenou noc
3. (čeho) *spaním dosáhnout, ve spánku k něčemu dospět*: samou starostí nemohl ani rána d.;
--- dospati se dok.
1. *vyspat se na náležitou míru*: ze soboty na neděli se můžeme d.
2. (čeho) *spaním dosáhnout* (v. do- II 1): chleba se nedospíš (Čel.)

[82] V případě, že výrazem *sen* míníme spánek a že jde zároveň o přenesené vyjádření nějaké abstraktní oblasti, jde o metaforizaci této metonymie (*už se probudil ze sna*, „pochopil to“, PB).

SSJČ

usnouti

dok. (min. -snul, podst. -snutí)

1. *upadnout, ponořit se do spánku*: tvrdě u.; u. zdravým spánkem; jak dolehne, ihned usne; u. nad knihou; starostmi nemohl u.; - přen. *o něčem uklidněném*: les usnul (Jir.) *ztichl*; vítr usnul (Vrchl.) *utišil se*; hněv usnul (Krásn.) *přestal*; pověst jak vznikla, tak usnula (Sova) *upadla v zapomenutí, zanikla*; ob. expr. jednání nějak usnulo *nepokračuje se v něm;* ta věc teď usnula *nemluví se o ní, neprojednává se*; nechat stížnost u. *úmyslným odkládáním způsobit její nevyřízení*; [x] u. (část. spát) na vavřínech *ustrnout po úspěchu na dosaženém stupni*

2. euf. zprav. ve spoj. u. na věky, na věčnost, nadobro, věčným snem ap. *zemřít*: nespěte už, mohl byste u. nadobro (K. Čap.) (o) předp. po-; ned. usínati

První, denotační význam je popsán za pomoci výrazu *upadnout*, to opět poukazuje ke směrovému významu „dolů“. [83] Jde tedy o další doklad konceptuální opozice **BDĚNÍ JE NAHOŘE–SPÁNEK JE DOLE.**

Abychom uchopili pojem BDĚNÍ, které k pojmu SPÁNEK neodlučně patří, přistupujeme na tomto místě k výkladu polysémie *bdít* a dalších souvisejících výrazů:[84]

SSJČ

bdíti

ned. (3. mn. -í, min. bděl)

1. *zdržovat se spánku v době k spaní určené, nespat, být vzhůru* (op. *spát)*: b. u nemocného; b. dlouho do noci; [x] sním či bdím? *je to, co vnímám, sen či skutečnost?*

2. (nad kým, čím) *vyvíjet úsilí o bezpečnost někoho, něčeho; opatrovat, hlídat* (koho, co)*; dozírat* (na koho, co; nad tím, aby se něco dodržovalo)*; starat se, pečovat* (o koho, co): rodiče mají b. nad dětmi; b. nad pořádkem

3. *být pozorný, dbalý, ostražitý, bedlivě hledět, střežit, aby se něco stalo n. nestalo; být připraven na všechny možnosti*: lidé, bděte! (Fuč.) (o) předp. pro-; --> nás. bdívati

Primární význam je vykládán skrze synonymii, mj. za pomoci konstrukce *být vzhůru*, kterou chápeme jako jeden z dokladů komplementární dvojice

[83] Srov. také *ponořit se do spánku*, např. ČSVS.

[84] *Bdění* je dle PSJČ „stav plného vědomí“.

orientačních metafor BDĚNÍ JE NAHOŘE–SPÁNEK JE DOLE. Význam 2 zdůrazňuje konotaci **„pozornost, aktivní vnímání“**. To nám zde připomíná a potvrzuje konceptuální metaftonymii NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT / NEAKTIVITA JE SPÁNEK. Další významový posun představuje význam 3. Od tohoto se odvíjí sémantický potenciál kauzativa:

SSJČ
buditi
ned. (3. mn. -í, trp. -zen)
1. (koho; koho čím) *přivádět ze spánku do stavu plného vědomí*: b. děti; být buzen zvonkem
2. (koho, co k čemu) *povzbuzovat, podněcovat, pobízet*: b. ducha k činnosti; b. lid politicky *uvědomovat*
3. (co) *být příčinou něčeho; způsobovat, působit, vyvolávat*: b. pozornost, dojem, sympatie, odpor, ohlas, hrůzu, obdiv, rozruch, posměch, důvěru, útrpnost, soucit; b. chuť k životu; b. mnoho zlé krve
4. fyz., elektr. (co) *působit v něčem vznik např. magnetismu elektrickým proudem, vyvolávat kmitání něčeho*: buzený elektromagnet; buzení dynama

Budit je tranzitivní sloveso. To pro nás znamená, že pokud člověk, v přeneseném významu míněno, spí, lze ho také v tomto smyslu budit, jak ukazuje popis významu 2. Význam 3 odkazuje k „probuzení“ substancí do dané chvíle latentních, respektive „uspaných“. (Význam 4 představuje metaforu využívanou v odborné terminologii: netýká se „naivního“ jazykového obrazu světa, nýbrž odborného nazírání reality. Vychází však rovněž z konotace „aktivita“ v případě bdělosti, respektive „neaktivita“ v případě spánku.) Dále srovnejme reflexivní variantu *budit se*:

SSJČ
buditi se
1. *přecházet ze spánku do stavu plného vědomí, probírat se, procitat ze spánku; probouzet se:* b. se časně ráno; přen. národ se politicky budil *uvědomoval se*
2. *povstávat, vznikat*: v okupovaných zemích se budil duch odporu (o) předp. pro-, pro- se, vz- (povz-), vz- se; --> nás. budívati, budívati se, budívávati, budívávati se (o) bez předp.

Zde je pro nás relevantní pouze jediný sekundární význam, jenž představuje výsledek metaforického přenosu. Budit lze vše, co je „málo aktivní“,

respektive „neaktivní“. *Buditel* je tak například „pracovník, který se zasloužil v 19. století o národní obrození“.[85] Tyto konotace poukazují k metaftonymii **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT – BÝT AKIVNÍ JE BDÍT**.

Nakonec uveďme ještě deriváty *probudit(se)*[86]a *vzbudit (se)*:

SSJČ

probuditi[87]

dok. (3. mn. -í, trp. -zen)

1. (koho, 4. p., koho čím) *přivést ze spánku, z mdlob ap. do stavu plného vědomí, vytrhnout, vyburcovat ze spánku; vzbudit*: třásl jím, až ho probudil; bolest ho probudila; p. hlukem dítě; p. omdlelou k životu *vzkřísit;* přen. p. lid politicky

2. (koho z čeho) *dostat z něj. duševního stavu ap.; vytrhnout, vymanit, vyrušit*: p. ze snění, z iluzí, ze strnulosti

3. (co v kom) *způsobit vznik něčeho; vzbudit, vyvolat, podnítit 1*: p. něčí zvědavost, hněv; p. v dětech smysl pro povinnost, lásku ke knize; rozhovory probudily v něm vědomí národní (Jir.)

vzbuditi[88]

dok. (3. mn. -í, trp. -zen)

1. (koho, 4. p.; koho čím) *přivést ze spánku, z mdlob ap. do stavu plného vědomí, vyburcovat ze spánku; pro budit 1*: vzbuď mě v pět hodin; sotva usnuli, vzbudily je rány na dveře; v. omdlelou k životu *vzkřísit;* mrtvého už nevzbudíš *nevzkřísíš;* přen. třeba je (Čechy) v. (Jir.) *politicky uvědomit*

2. řidč. (koho, 4. p., z čeho) *vytrhnout, vyrušit, probudit 2*: v. ze snění; zbudil (ho) z

---

[85] Tento sekundární význam se zdá přitom dnes užívanější než denotace dle SSJČ:
1. *kdo budí*: novorozeně, pravidelný b. svých rodičů; přen. světlo, b. všeho života

[86] *Probuzení* je ještě v PSJČ definováno jako národní obrození.

[87] Reflexivní varianta je v SSJČ vyložena analogicky:
probuditi se dok. *procitnout*
1. *probrat se ze spánku, z mdlob ap.; vzbudit se*: probudila se časně; probudil se bolestí; p. se ze spánku, z mrákot; euf. večer šla spat a již se neprobudila (Rais) *zemřela*; přen. lid se probudil *kulturně aj. ožil*
2. *dostat se z něj. duševního stavu ap.; vytrhnout se, vymanit se*: p. se z okouzlení, z netečnosti
3. kniž. *náhle se projevit, vzniknout; nastat:* svědomí se v něm probudilo; probudil se v nich zájem; probudil se v něm básník; - jaro se probudilo; probudil se mlhavý, nevlídný den(Jir.)

[88] Reflexivní varianta je v SSJČ vyložena analogicky:
vzbuditi se dok.*probudit se*
1. *probrat se k vědomí*: v. se časně ráno; v. se křikem, bolestí; v. se ze spánku, z mdloby; přen. řidč. vzbudil se vítr (Nový) *zvedl se*
2. řidč. (z čeho) *vytrhnout se 5, vyrušit se*: z myšlenek se vzbudila (Zey.)
3. (v kom; ~) *povstat 4, vzniknout 1*: vzbudily se v něm vzpomínky, touha po cizích krajích; zlost se již vzbudila (o) předp. po-

jeho zamyšlení (Hál.)
3. (co; *čeho Kar.; co v kom, u koho, +komu Tomek) *způsobit vznik něčeho; vyvolat 4, podnítit 1, probudit*: v. něčí pozornost, obdiv, zájem; v. veřejné pohoršení; v. v někom lítost; v. u někoho odpor

Jak vidíme z doposud uvedených údajů, jde v případě výrazů *probudit* a *vzbudit* skutečně o částečná synonyma. *Vzbudit* může znamenat navíc:

4. (koho, 4. p., k čemu) *přimět, popudit 1, poštvat 1, pobouřit 4*: mlčení krále vzbudilo k hněvu; proto jsme papeže a celé křesťanstvo proti sobě vzbudili (Jir.)

Základní konotace zde je **„způsobit aktivitu“**, a to jak fyzickou, tak přeneseně psychickou. To lze považovat jako jeden z dalších projevů dvojice konceptuálních metaftonymií **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT – BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT / BÝT PROBUZENÝ**.

III.4.2 Grafické znázornění sémantického potenciálu výrazu *spát*

Z analýzy polysémie vyplývá, že výraz *spát* v češtině znamená:[89]

A setrvávat ve spánku (*dospělý člověk má spát osm hodin…*)

B být umístěn ke spánku (*spím v kuchyni…*)

C (s někým) souložit (*spával se služkami…*)

D být mrtvý (*spát věčný sen…*)

E1 být neaktivní (*nespi!…*)

E2 být neaktivní (*konkurence nikdy nespí…*)

[89] Některé modifikované příklady v rámci názornosti PB (E1, E2).

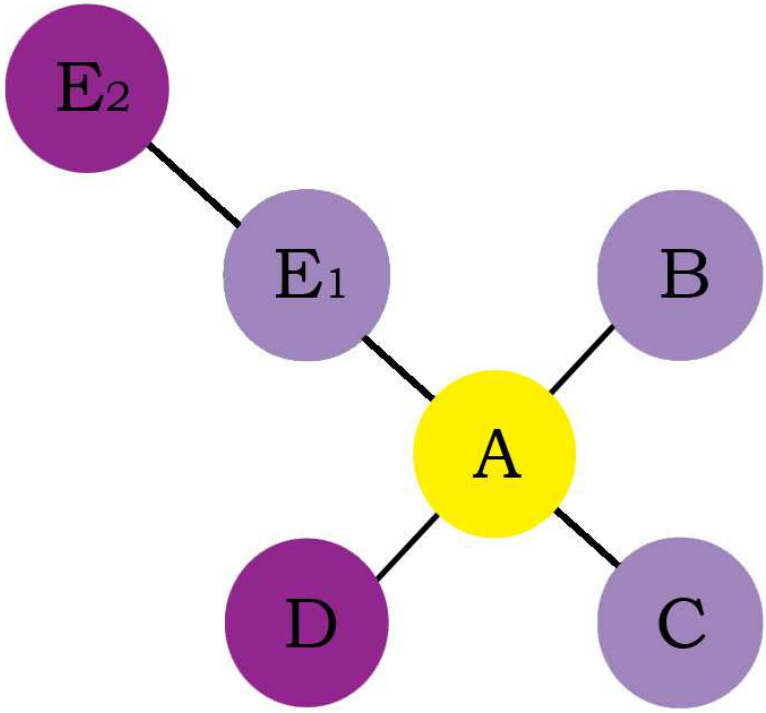

Obr. 3: Polysémie *spát*

V centru stojí prototypický význam, který představuje denotaci. Významy B, C jsou přitom metonymického charakteru (první případ lze považovat za významový profil), význam D je „čistou“ metaforou. Z metonymie (významového profilu) E1 vznikl metaforicky význam E2. Význam B je výsledkem konceptuální metonymie SPÁT ZA BÝT UMÍSTĚN KE SPÁNKU, význam C souvisí s metonymií SPÁT ZA SOULOŽIT. Význam D je jazykovým projevem konceptuální metafory BÝT MRTVÝ JE SPÁT (potažmo SMRT JE SPÁNEK). Význam E2 je dokladem konceptuální metafory (z metonymie E1 SPÁT ZA NEBÝT AKTIVNÍ) NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT, respektive BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT. Tato metaftonymie je patrná zejména v rámci modifikace ZAMEŠKAT JE ZASPAT, která se vyjadřuje za pomoci prefigátu *zaspat* (srov. *zaspat dobu* apod.).

IV SPÁNEK: METONYMIE, METAFORY A METAFTONYMIE

Spánek je nesmírně milosrdný. Odpouští nám i našim viníkům.

(Karel Čapek)

V této části práce rozvineme poznatky vycházející ze zjištění, že za polysémií stojí často různé pojmové přenosy (metonymie, metafora, metaftonymie): Významy v jazyce jsou výsledkem konceptualizace, kterou provádějí jeho mluvčí.

Mnohé výrazy mohou akcentovat další konotace až jako součást ustáleného slovního spojení. Dosavadní poznatky budeme proto v rámci klasifikace materiálu doplňovat příslušnými příklady z české frazeologie.[90]

IV.1 Metonymická vyjádření

IV.1. 1 „Čisté“ metonymie

Mezi takzvaná „čistá“ metonymická vyjádření patří například projevy konceptuální metonymie **SPÁT ZA BÝT UMÍSTĚN KE SPÁNKU** (CELEK ZA ČÁST, srov. *dnes spím v kuchyni*, *spala u příbuzných* atp., SSJČ).

Hovoříme-li o lokaci spánku, již v hmotném světě představuje postel, pak spojujeme dvě pojmové oblasti: SPÁNEK a SOULOŽ. S tím souvisí další konceptuální metonymie projevující se v datech, a sice **SPÁT ZA SOULOŽIT** (ČÁST ZA CELEK, srov. *spal se služkami* atp.).

Další metonymií je **SEN ZA SPÁNEK** (CELEK ZA ČÁST), o které svědčí a kterou dokládá zejména kolokace *bezesná noc* ve významu „bez spánku“ nebo příklady *procitnout ze sna*, *být vytržen ze sna* ve významu „probuzen“ atp. (SSJČ).[91]

---

[90] Tato klasifikační fáze s sebou může nést reformulaci dosavadních pojmových přenosů. V kognitivní lingvistice si často autoři navzájem reformulují, a tím zpřesňují konkrétní formulace pojmových přenosů, např. konceptuálních metafor (srov. např. Croft, Cruse, 2004, s. 198–199).

[91] K tomuto tvrzení nás ovšem vedou poznatky z diachronní perspektivy (srov. etymologické souvislosti). V rámci synchronního pohledu na jazyk to již nemusí být vždy patrné.

V neposlední řadě lze ve frazeologii zaznamenat „čistá“ metonymická vyjádření typu ***vyspat se/spát do krásy*** (zvláště o dívce, mladé ženě) „vyspat se n. spát dlouho a příjemně; příjemně se osvěžit spánkem“ (SČFIS). Frazém je pravděpodobně ze zkušenostního hlediska motivován tím, že člověk, který se dobře vyspal, vypadá fyzicky lépe nežli člověk, který spal danou noc špatně. [92]

IV.1.2 Metonymie sloužící jako zdrojová oblast metafor

Na konceptuální metonymii **SPÁT ZA NEBÝT AKTIVNÍ** (CELEK ZA ČÁST) poukazují vyjádření, která tematizují fyzický stav člověka (srov. *nespi* ve významu „vnímej“ nebo význam *zaspat* „promeškat“, SSJČ). ***Probrat se/probudit se k životu*** se v této souvislosti vztahuje vztahovat k člověku bez vědomí, k člověku, který je „omdlelý, popř. omámený, silně unavený ap. v důsledku léku, studené sprchy, odpočinku ap.“. Spojení znamená „probudit se, nabýt vědomí n. vzpamatovat se a ožít, získat zpět pohyblivost n. čilost, bystrost“. Tuto metonymii lze dále metaforicky přenášet v rámci označování psychické oblasti (srov. dále); na základě antonymického vztahu zároveň implikuje existenci metonymie **BDÍT / BÝT PROBUZEN ZA BÝT AKTIVNÍ** (dovedeme si představit příklad *konečně se probudil* ve významu „už vnímá“, respektive „už je aktivní“).

V rámci „modifikační“ metonymie **ZASPAT ZA ZAMEŠKAT** (CELEK ZA ČÁST) je obecně častý výskyt prefigátu *zaspat* ve významu fyzického „zameškání“ (srov. *zaspal ranní výuku*). Tato metonymie se rovněž často metaforizuje v souvislosti s abstraktnějšími cílovými oblastmi (viz dále).

[92] S tím souvisí „zraková“ metafora z této metonymie ***vyspat se dorůžova*** „vyspat se velmi příjemně (a mít dobrou, svěží náladu)“. Nelze zde však přitom o tom hovořit jako o pojmovém přenosu, ačkoli je zde implicitně obsaženo například kladné hodnocení růžové barvy.

IV.2 Metaforická vyjádření

IV.2.1 SPÁNEK jako zdrojová oblast metafor

IV.2.1.1 Metafory z metonymií (kumulativní metaftonymie)

Cílové oblasti:

AKTIVITA

Metafora NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT utváří opoziční systém s metaforou BÝT AKTIVNÍ JE BDÍT. Na konceptuální metaforu (z metonymie) **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT** poukazují některé frazeologické doklady typu *čert nikdy nespí* (mj. SSJČ). *Spát na vavřínech* (tamtéž) pak metaforicky znamená „přestat být aktivní“, srov. *jen neusni na vavřínech* atp. S tímto souvisí konceptuální metafora (z metonymie) **BÝT AKTIVNÍ / VĚDOMÝ JE BDÍT (BÝT PROBUZENÝ)**, srov. již *probudil se v něm básník*, *probuzený lid* atp. (tamtéž).

V této souvislosti zmiňme frazém ***probrat se/probudit se k životu***, jež používáme v souvislosti s člověkem, který je „líný, apatický, lhostejný ap. v reakci na možnost získat výhodu, odměnu apod.“, můžeme také říci „neaktivní“. Znamená pak „ožít a začít živě, energicky projevovat svůj zájem“.[93]

Budit, tedy „aktivovat“ lze dle excerpovaných údajů metaforicky celou řadu abstrakt (souvisejících s člověkem): Například ***budit v někom naději*** (něčím) dle slovníku znamená „dávat, poskytovat někomu vyhlídku, víru ap. a povzbuzovat ho tak tím“. Naopak ***budit/vzbudit zlou krev/vůli*** (mezi někým) znamená „vyvolávat/vyvolat nelibost, popř. hněv a nepřátelství (mezi někým)“.

Budit můžeme dále například sympatie, nepřátelství, pohoršení či odpor. Na to navazuje ***budit/vzbudit pozdvižení*** (mezi někým); a to znamená „svým nečekaným příchodem, závažným oznámením n. taková zpráva mezi členy skupiny, ve společnosti aj.:) vyvolat prudké vzrušení (a souhlas n. nesouhlas), popř. senzaci (mezi někým)“. Jako příklad ze SČFI uveďme: *Jeho*

[93]Frazém nás mimo jiné upozorňuje na synonymum *probudit se*, a sice *probrat se*.

originální maska vzbudila mezi účastníky plesu pozdvižení. Analogicky ***vzbudit/budit (veřejné) pohoršení*** může člověk, přesněji řečeno „jeho nekonvenční, popř. necudné chování, popř. taková událost, zpráva o tom, obrázek ap.“ (tamtéž). Budit v těchto významech tedy znamená „aktivovat“.

Od metonymie se metaforizací odvíjejí vyjádření typu ***zaspat dobu*** (o instituci i jednotlivci): „zcela zaostat; nepostřehnout vývoj a nepřizpůsobit se mu“ (SČFIS). Pakliže tedy užíváme pojem ZASPAT pro označování významu „propásnout příležitost“ či „zaostat“ („zůstat neaktivní“), v abstraktní oblasti, jedná se již o projev metafory **ZAMEŠKAT JE ZASPAT**. Vzhledem k tomu, že něco propásnout souvisí s oním „nebýt aktivní“ (s akcentací času), lze tento jev považovat za konkrétnější manifestaci metafory **NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT.**

IV.2.1.2 „Čisté“ metafory

Cílové oblasti:

SMRT

Se smrtí souvisí frazeologická spojení ***spát věčný spánek/věčným spánkem***, případně ***usnout věčným snem/spánkem***. Znamená to „být mrtvý a být (někde) pohřbený“, případně „zemřít“. Mezi synonymní eufemismy patří například vyjádření: *být na pravdě Boží*, *odpočívat v pokoji*, případně *spát věčný sen*. Eufemismus ***věčný sen*** se vztahuje, jak jsme již pojednali v předchozích kapitolách, k pojmu SMRT. Ve frazeologii nacházíme dále v této souvislosti příklad: *Nechť nikdo neruší jeho věčný sen!* (SČFIN). Z těchto a celé řady možných příkladů (srov. SSJČ) vyvozujeme konceptuální metaforu **BÝT MRTVÝ JE SPÁT (SMRT JE SPÁNEK)**.[94]

V případě všech cílových oblastí jde podle lakoffovsko-johnsonovské typologie konceptuálních metafor zjevně o metafory strukturní.

[94]Kromě toho jsme v rámci etymologických údajů našli rovněž slovotvornou spojitost: *Zesnout* je derivováno podobně jako *usnout* ze substantiva *sen*, respektive ze stejného prapůvodního kořene.

IV.2.2 SPÁNEK jako cílová oblast metafor

IV.2.2.1 „Čisté“ metafory

Zdrojové oblasti:

DOLE – NAHOŘE

O dané opozici, v návaznosti na lakoffovsko-johnsonovskou základní orientační metaforu NEVĚDOMÝ JE DOLE – VĚDOMÝ JE NAHOŘE, svědčí řada příkladů.[95] Na základě námi excerpovaných dat tuto metaforu můžeme konkretizovat do podoby **SPÁNEK JE DOLE – BDĚNÍ JE NAHOŘE**, a to nejen z perspektivy slovotvorby (*vzhůru, vstávej*), ale i dalších jazykových projevů (*upadnout do spánku, spí vestoje* aj.). Tyto projevy jsou jako v případě většiny orientačních metafor výrazně motivovány naší tělesnou zkušeností s orientací v prostoru. V našem případě jde o základní opozici, jelikož každému člověku je vlastní, že bdělý život prožívá ve vertikální poloze, zatímco spánek v poloze horizontální.

BYTOST

Personifikaci chápeme po vzoru Lakoffa a Johnsona jako typ ontologické metafory (2002, s. 47). V rámci zkoumané pojmové oblasti je zjevné, že se skrze jazyk projevuje antropocentrická potřeba personifikovat: Můžeme být *v objetí / náručí spánku*. Dále srovnejme vyjádření: *Snesl se/ spustil se na něj spánek, přišly na něj dřímoty, spánek ho přemohl, zmocnil se ho spánek* (ČSVS).[96] Z těchto vyjádření lze nejen vyvodit konceptuální metaforu **SPÁNEK JE BYTOST**.[97] Úvodní citát Karla Čapka ukazuje spánek jako bytost milosrdnou, jež všem odpouští, protože opakovaně přichází. Spánek v rámci jazykových dat

[95] *Vzhůru spáči; vstávej; zvedl se z dřímoty; vstává brzy ráno; upadl do spánku* (Lakoff, Johnson, 2002, s. 27) – vzhledem k tomu, že jde o překlad z anglického originálu, srov. v rámci naší datové základny zejména *ponořit se do spánku*, *být vzhůru* atp. (ČSVS).

[96] Vyjádření *zmocnil se ho sen, tlačila ho můra* apod. jsou projevy metafory SEN JE BYTOST (případně modifikace ZLÝ SEN (NOČNÍ MŮRA) JE BYTOST).

[97] V rámci kulturní symboliky lze říci, že pokud spíme, *oddáváme se Morfeově náruči* (tamtéž). Morfeus je v řecké mytologii bůh snů – jde o syna Hypna, jenž je samotným bohem spánku. V rámci mytologie (nikoli českého obrazu světa) se tedy spánek může dále konceptualizovat jako Hypnos (SPÁNEK JE HYPNOS), zatímco sen jako Morfeus (SEN JE MORFEUS).

je jako bytost v této souvislosti očekávána (přichází) a může dokonce člověka objímat. Na druhou stranu se ho tato bytost také se zmocňuje (pravděpodobně když je spánek hodnocen jako nežádoucí, případně silný, „nepřemožitelný“).

SUBSTANCE

Někdy se v rámci jazykového systému o spánku hovoří jako o substanci nebo předmětu, který lze fyzicky odnést (**SPÁNEK JE SUBSTANCE, případně PŘEDMĚT**). Vyjádření *vynést/odnést někomu spaní* se vztahuje například k situaci, kdy náhodný, avšak vítaný host odmítne pozvání na chvíli se posadit. Dle Čermáka jde o žert v jisté pověrčivosti: *Posaďte se, ať nám nevynesete spaní*. V jádru to může znamenat, že pokud nepřijme host pozvání se na chvíli zdržet, a možná říci něco důležitého, kvůli čemu tak znenadání přišel, hostitelům to *nedá spát*.

Přetrhnout někomu spaní znamená nějakým způsobem „vyrušit někoho ze spánku“. Spánek je zde konceptualizován jako lineární entita, kterou je možno přetrhnout. Na základě tohoto frazému bychom mohli uvažovat konkretizovaný typ „substanční“ metafory, a sice **SPÁNEK JE PŘEDIVO**: jelikož je spánek abstraktnějšího charakteru, uchopuje se zde dle teorie konceptuální metafory jako něco hmatatelného.

Některá přirovnání z této kategorie se dle našeho chápání mohou vztahovat metonymicky k denotačnímu významu forem *spánek*/*spát*/*spaní*. Člověk může například nejen ***spát jako špalek*** „tvrdý spánek“, ale také ***spát jako na vodě*** „lehký spánek“ (ČSVS, významy popisujeme metaforicky za pomoci daných adjektiv). V obou případech se kvalita spánku ikonicky připodobňuje k určité kvalitě konkréta (dřeva, vody, tedy určitá substanci). Metaforické usouvztažnění s vodou pak v závěru vlastně vyjadřuje metonymii „lehký spánek“, a usouvztažnění se špalkem, kusem dřeva, představuje „tvrdý spánek“.[98]

Pro pochopení je v tomto směru důležité vysvětlit opozici lehký spánek – tvrdý spánek, s jejíž pomocí vyjadřujeme význam přirovnání: Člověk může mít, v češtině řečeno, ***lehký spánek/lehké spaní***. Znamená to „spát neklidně,

[98] Na druhou stranu ***spí, jako by ho do vody hodil*** odkazuje vzhledem k hloubce, která by mohla souviset s hloubkou REM fáze spánku (řečeno odbornou terminologií, tedy prizmatem vědeckého obrazu světa), ke spánku „tvrdému“.

nepravidelně a špatně a často se probouzet; trpět částečnou nespavostí v noci, spát jen lehce a probouzet se snadno i při slabém vyrušení, zvl. hluku“. Naopak ***mít tvrdý spánek/tvrdé spaní*** znamená „spát pevně, a zdravě a neprobouzet se n. nedat se snadno probudit n. vyrušit“ (SČFIS). Dle našeho chápání jde o metonymie (kvalita spánku), vyjadřované metaforicky za pomoci vlastností substancí (tvrdost, lehkost). Patrné je to právě na přirovnání spícího člověka ke konkrétům či nějaké situaci s ním spjaté (*spát jako špalek***,** *spát jako na vodě*). Tato přirovnání vyjadřují metonymie „tvrdý spánek“ a „lehký spánek“ novým způsobem – a rovněž metaforicky.

Přikláníme se sice k zařazení vyjádření typu *tvrdý spánek* a *lehké spaní* pod ontologickou metaforu **SPÁNEK JE SUBSTANCE**, může jít však o vyjadřování „hloubky“ či „pevnosti“ tzv. REM fáze (použijeme-li pojem z vědeckého obrazu světa). Pokud přijmeme tuto interpretaci, šlo by spíše o metonymie s metaforickým základem, nikoli o čisté (ontologické) metafory. Metafora je dle tohoto chápání spíše jádrem metonymie referující ke kvalitě spánku.[99] Podle Goosensových zkoumání jde zároveň o nejméně častý typ metaftonymie (srov. blíže Goosens, 2002). Pravděpodobně je tomu tak z důvodu, že je problematické dané jazykové projevy takto klasifikovat. Tato vyjádření lze totiž na jednu stranu většinou chápat jako projevy tradičních ontologických metafor entit a substancí (Lakoff, Johnson, 2002, s. 39), avšak pokud se rozhodneme nazírat je z metaftonymického hlediska, znamenalo by to pravděpodobně nutnost chápat většinu ontologických metafor jako metonymie s metaforickým jádrem. Jde tedy o problematiku značně širokou – a ta již přesahuje rámec této práce.

NÁDOBA / KAPALINA

Podle ČSVS může být člověk *ponořen ve spánek* (stejně jako *ponořen v sen*). Spánek může být *plný divokých snů*. Tato vyjádření mohou odkazovat na představové schéma NÁDOBA. Zatímco v prvních případech by platila ontologická metafora **SPÁNEK JE KAPALINA**, v případě spánku plného divokých snů by platilo, že **SPÁNEK JE NÁDOBA**.

[99] Mít lehké spaní můžeme usouvztažnit se spojením *ani oka nezamhouřit*, zatímco v případě toho, kdo má tvrdé spaní, *by mohli kolem něho střílet* (SČFI).

SMRT

V rámci systémových dat se projevuje konceptuální metafora SMRT JE SPÁNEK. Vzhledem k silnému zkušenostnímu základu člověka lze kromě toho také uvažovat (strukturní) konceptuální metaforu **SPÁNEK JE SMRT**.[100]

O vztahu mezi pojmy SPÁNEK a SMRT může svědčit přirovnání ***spát jako zabitý*** (PSJČ). O spánku se zde v jistém směru mluví jako o smrti a právě to lze považovat za jeden z možných projevů konceptuální metafory SPÁNEK JE SMRT, ačkoli samotné vyjádření odpovídá spíše metafoře ve smyslu klasického přirovnání a dle slovníkového materiálu jej nacházíme ve starších beletristických textech.

Jelikož jsme však přesvědčeni, že je tato konceptualizace vzhledem k existenci výrazné zkušenostní báze v současné češtině výrazně ukotvena, využijme jednoduchého testu (Glucksberg, 1999, podle Croft, Cruse, 2004, s. 211) pro vyvrácení či potvrzení relevantnosti přirovnání *jako zabitý*:

Existují vyjádření, kde vynechání výrazu *jako* (včetně patřičných úkonů v rámci transformace do smysluplné věty) implikuje logickou nemožnost pojmového přenosu. V případě *můj dům je jako tvůj →můj dům je tvůj* nelze předpokládat pojmový přenos na pozadí výchozího vyjádření. Pokud však zkusíme *spal jako zabitý* nahradit vyjádřením *je (úplně) zabitý / mrtvý*, lze cílový význam „spící“ bez problému pochopit skrze výrazy z pojmové oblasti SMRT.

Tato konceptuální metafora pro nás tedy je relevantní, a zároveň **může relativizovat jednu ze základních premis teorie konceptuální metafory, a sice jednosměrnost konceptuálních metafor**: Zatímco většinu konceptuálních metafor nelze „obrátit“ (ČAS JSOU PENÍZE, ale již nikoli PENÍZE JSOU ČAS), v rámci námi zkoumané pojmové oblasti lze v systémových datech obousměrnost prokázat: Platí jak SMRT JE SPÁNEK (*usnul věčným snem* atd.), tak SPÁNEK JE SMRT (*spal jako zabitý*). Tuto hypotézu je však vhodné empiricky testovat, neboť vyjádření daného typu

[100] Vzhledem k podobnosti těchto dvou stavů je pravděpodobně možné mapování oběma směry.

mohou skrze výrazy z oblasti SMRT na neaktivitu spojenou se spánkem pouze poukazovat[101] (srov. také Patočková, 2006, s. 21).

Jsme přesvědčeni, že bychom rovněž v textových datech našli celou řadu dalších dokladů, jak často spánek vystupuje jako zdrojová oblast či cílová oblast různých konceptuálních metafor, včetně těch s metonymickým základem.[102] K obrazu spánku samozřejmě pak patří i usínání (a probouzení), jak je tematizováno v rámci rozmanitých příběhů, jež jsou mnohdy rovněž kulturně ukotveny (například v pohádce o Šípkové Růžence). Dosavadní zjištění vycházející z kognitivněsémantické analýzy příslušné lexikální oblasti jazyka však k rekonstrukci českého obrazu spánku zjevně postačují, takže cíl naší diplomové práce lze pokládat za splněný.

[101] Srov. v hovorové češtině *já už jsem dnes úplně mrtvej* „bez energie“, PB.

[102] Mohly by to být například texty českých písní, jež mohou poukazovat na různé polohy konceptualizací a extenzí, z nichž sestává český obraz spánku (včetně bdění).

Závěry

Práce potvrdila hlavní výchozí předpoklad: pojmová oblast SPÁNEK je v češtině spojena s celou řadou konceptualizací, jež jsou poznatelné z jazyka. Jazykové souvislosti jsou v pojetí kognitivní lingvistiky odrazem souvislostí pojmových. Význam je zde chápán jako projev pojmových přenosů – kognitivních mechanismů: metafory a metonymie, případně jejich interakce. Formování pojmů určuje primárně tělesný, přímo prožívaný tělesný základ, ale stejně tak kulturní báze.

Spánek představuje fenomén patřící do základního zkušenostního inventáře každého člověka. Vzhledem k výraznému zkušenostnímu základu je předmětem řady konceptualizací. V jejich rámci může pojem vystupovat jako oblast zdrojová i jako oblast cílová. Shrňme tedy, co o obrazu spánku vyplývá z analýzy a interpretace českých jazykových dat:

Spánek je v českém obrazu světa konceptualizován především jako jev viditelný (spící člověk má zavřené oči, většinou leží, jeví minimální známky pohybu atd.), ale i slyšitelný (srov. synonyma *chrápat*, *chrnět*) nebo „vnitřně pocítitelný“ (*lehký* či *tvrdý spánek*), tedy jako projev i prožitek. Spící člověk na první pohled připomíná člověka mrtvého, proto je (na základě vizuální zkušenosti) spánek v českém obrazu světa spojován se smrtí (**SMRT JE SPÁNEK**: *usnul věčným snem* atp., ale i naopak **SPÁNEK JE SMRT**: *spal jako zabitý*…). Spánek je pro mluvčí češtiny něco, co je prožíváno jako situované „dole“ (**SPÁNEK JE DOLE – BDĚNÍ JE NAHOŘE**: *upadl do spánku – už je vzhůru*…). Zkušenostně důležitá je také lokace spánku (**SPÁT ZA BÝT UMÍSTĚN KE SPÁNKU**: *dnes spím v kuchyni*, *spal u příbuzných*…). Se spánkem je v návaznosti na lokaci spojována soulož (**SPÁT ZA SOULOŽIT**: *spala s ním, i když ji za to všichni odsuzovali; spal se služkami* atp.). Spánek v českém obrazu světa představuje klidnější část denního cyklu, pojí se obecně s neaktivitou (**SPÁT ZA NEBÝT AKTIVNÍ**: *nespi!*; **NEAKTIVITA JE SPÁNEK / NEBÝT AKTIVNÍ JE SPÁT**: *konkurence nikdy nespí*, ale i *zaspal příležitost, zaspal dobu* apod.). Spánek může být také konceptualizován jako nádoba či kapalina v ní (**SPÁNEK JE KAPALINA**: *být ponořen ve spánek;* **SPÁNEK JE NÁDOBA**: *spánek plný divokých snů*), případně jako

jiný konkrétní předmět nebo substance (**SPÁNEK JE SUBSTANCE / PŘEDMÉT**: *vynést někomu spaní*, *přetrhnout někomu spaní* …). O spánku lze hovořit (a tedy uvažovat) také jako o bytosti (**SPÁNEK JE BYTOST**: *být v objetí spánku, spánek ho přemohl*…). Spánek nakonec úzce souvisí se snem (**SEN ZA SPÁNEK**: *bezesná noc*, *procitnout ze sna*…).

Výzkum tedy ukázal metonymické vztahy mezi spánkem a snem, ale také mezi spánkem a jeho lokací nebo mezi spánkem a souloží. Dále se ukázalo, že spánek jako zdrojová oblast konceptuálních metafor slouží nejčastěji ke konceptualizaci neaktivity či smrti. O spánku v pozici cílové oblasti se nejčastěji hovoří jako o něčem, co se nachází dole (zatímco bdění je konceptualizováno jako umístění „nahoře"), dále o (převážně kladné) bytosti, substanci nebo nádobě či kapalině v ní. Kromě toho lze v češtině o spánku hovořit také jako o smrti. Tímto zjištěním tato práce poněkud **relativizuje** jednu ze základních premis teorie konceptuální metafory, a sice její **jednosměrnost** (Lakoff, Johnson, 2002, s. 128): Data ukázala nejen metaforu SMRT JE SPÁNEK, ale také SPÁNEK JE SMRT.[103]

Psychologická reálnost metaforických a metonymických přenosů, které dle naší analýzy a interpretace jazykových dat utvářejí český jazykový obraz spánku, může být předmětem dalšího empirického zkoumání, a to například experimentálního v rámci psycholingvistiky (srov. Gibbs, 2013).

[103] Práce je také jednou z mála aplikací teorie metaftonymie L. Goosense v českém kontextu a na českém materiálu. Kromě typu kumulativního typu, tzv. metafor z metonymií, na zkoumaném materiálu ukazuje také možná tzv. integrovaný typ metafory uvnitř metonymie (*spát jako špalek/tvrdý spánek* atp.).

Prameny

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988.

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Academia, 1994.

HALLER, J.: *Český slovník věcný a synonymický 2*. Praha: SPN, 1974.

HAVRÁNEK, B.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.

HOLUB, J., KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.

HUJER, O. a kol.: *Příruční slovník jazyka českého*. Praha: SPN, 1935–1955.

KLÉGR, A.: *Tezaurus jazyka českého*. Praha: NLN, 2007.

MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971.

MEJSTŘÍK, V. a kol.: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989.

PALA, K., VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. Praha: NLN, 2001.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.

Literatura

BARCELONA, A. (ed.): *Metaphor and metonymy at th Gross roads: A cognitive perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2000.

BARTMIŃSKI, J., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S.: Profily a subjektová interpretace světa. In: *Slovo a smysl / Word and Sense*, 4, 2007, č. 8., s. 310–321.

BARTMIŃSKI, J., PANASIUK, J.: Stereotypy językowe. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.), *Współczesny jazyk polski*. Lublin: UMCS, 2001, s. 371–395.

BARTMIŃSKI, J.: Język w kontekście kultury. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.): *Współczesny jazyk polski*. Lublin: UMCS, 2000, s. 13–22.

BARTMIŃSKI, J.: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: UMCS, 2009.

BARTMIŃSKI, J.: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox, 2009.

BOHUNICKÁ, A.: *Variety metafory*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2013.

BULAK, P.: *Dech a dýchání jako zdrojová oblast konceptuálních metafor*. Bakalářská práce. Praha: FF UK, 2013.

BULAK, P.: Metaftonymie aneb interakce mezi metaforou a metonymii (na přikladu sémantického okruhu „dech/dýchaní“). In: *Didaktické studie 1. Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučovaní*. Praha: PedF UK, 2014, s. 102–117.

BURLING, R.: Meaning and the Lexicon. In *Patterns of language: structure, variation, change*. San Diego: Academic Press, 1992, s. 15–37.

BYBEE, J. L.: *Language, usage and cognition*. New York: Cambridge University Press, 2010.

CASASANTO, D.: Kdopak by se Whorfa bál? Mezijazykové rozdíly v jazykové a kognitivní reprezentaci času. Překlad J. Jehlička. In: *Studie z aplikované lingvistiky*, 1, 2013, s. 77–92.

CROFT, W., CRUSE, A.: *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

CROFT, W.: *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 1–19.

CROFT, W.: The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. In: *Cognitive Linguistics 4*, 1993, s. 335–70.

ČAPEK, K.: *O umění a kultuře*. Praha: Československý spisovatel, 1986.

ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2001.

DANAHER, D.: *The Semantics and Discourse Function of Habitual-Iterative Verbs in Contemporary Czech*. München: Lincom Europa, 2003.

DANAHER, D.: Úvod do kognitivní gramatiky. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 89–103.

DIRVEN, R., PÖRINGS, R. (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002.

ECO, U.: Kritika ikonismu. In: *Teorie sémiotiky*. Praha: Argo, 2009, s. 237–268.

EVANS, N. – LEVINSON, S. C.: Mýtus jazykových univerzálií: Jazyková diverzita a její význam pro kognitivní vědy. Překlad E. Lehečková a J. Jehlička.

In: CHROMÝ, J. – LEHEČKOVÁ, E. (eds.) *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: FF UK, 2013, s. 15–70.

EISNER, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka, 1996.

FEYAERTS, K.: Metonymic hierarchies: The conceptualization of stupidity in German idiomatic expressions. In: PANTHER, K. – RADDEN, G. (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam: John Benjamins, 1999, s. 309–322.

FEYAERTS, K.: Refining the inheritance hypothesis: Interaction between metaphoric and metonymic hierarchies. In: BARCELONA, A. (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*.Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, s. 59–78.

FILIPEC, J., ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

GEERAERTS, D. – CUYCKENS, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press, 2007.

GEERAERTS, D.: *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

GIBBS, R. W.: Proč by se kognitivní lingvisté měli více zabývat empirickými metodami. In: LEHEČKOVÁ, E., CHROMÝ, J. (eds.): *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: FF UK, 2013, s. 127–146.

GOOSSENS, L.: Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic actions. In: DIRVEN, R., PÖRINGS, R. (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, s. 349–377.

GOOSSENS, L.: Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic actions. In: *Cognitive Linguistics* 1, 1990, s. 323–340.

GREGORCZYKOWA, R.: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa, 2001.

GROSSMAN, E., POLIS, S.: Navigating polyfunctionality in the lexicon. Semantic maps and Ancient Egyptian lexical semantics. In: E. GROSSMAN, S. POLIS, J. WINAND (eds.). *Lexical Semantics in Ancient Egyptian*. Hamburg: Widmaier Verlag, 2012, s. 175–225.

HASPELMATH, M.: The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: TOMASELLO, M. (ed.) *The new psychology of language*, vol. 2. Mahwah, NJ: LawrenceErlbaum, 2003.

JAKOBSON, R.: *Poetická funkce*. Jinočany: Nakladatelství H & H, 1995.

JANDA, L. A.: *A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1993.

JANDA, L. A.: The role of metonymy in Czech word-formation. In: *Slovo a slovesnost*, 2010, 4, roč. 71, s. 260–273.

JOHNSON, M.: *The Body in the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.

KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. a kol.: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.

KOUKOLÍK, F.: *Já: o mozku, vědomí a sebeuvědomování*. Praha: Karolinum, 2013.

KÖVECSES, Z.: Anger: Its language, conceptualisation, and physiology in the light of cross-cultural evidence. In: TAYLOR, J. R. – MACLAURY, R. E. (eds.):

Language and the cognitive construal of the world. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995.

KÖVECSES, Z.: *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books, 1999.

LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

LAKOFF, G. (přel. D. Lukeš): *Ženy, oheň a nebezpečné věci*: *co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

LAKOFF, G., JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

LAKOFF, G.: *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

LEHOUČKOVÁ, Z.: Langackerova kognitivní gramatika – inspirace pro popis české prefixace. In VAŇKOVÁ, I., PACOVSKÁ, J. (eds.): *Obraz člověka v jazyce*. Praha 2010, 155–164.

Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia, 1986.

NEŠKUDLA, B.: *Encyklopedie řeckých bohů a mýtů*. Praha: Libri, 2003.

Nová Akropolis – Zrcadlo kultury č. 19 [online]. In: *Akropolis* [online]. 2016 [cit. 2016-05-02]. Dostupné z: http://www.akropolis.cz/default.asp?page=document&4=10000693

PAJDZIŃSKA, A.: Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych. In: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin 1999, s. 51–65.

PAJDZIŃSKA, A.: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27–44.

PALAZZOLO, J.: *Nespavost - zbavte se jí navždy!*. Praha: Grada, 2007.

PATOČKOVÁ, D.: *Obraz život a smrti v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha 2006.

PETRŮ, M.: *Kognitivní věda. Úvod do problematiky*. Ostrava: FF OU, 2005.

POKORNÝ, J.: Jazyk a obraz světa. *Lingvistická antropologie. Jazyk, mysl, kultura*. Praha: Grada Publishing, 2010, s. 203–284.

RADDEN, G. – KÖVECSES, Z.: Towards a theory of metonymy. In: PANTHER, K. – RADDEN, G. (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam: John Benjamins, 1999, s. 17–59.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L.: *Vybraná slovesa pohybu v češtině: studie z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2010.

STARÝ, J., HRDLIČKA, J.: *Spánek a sny*. Svět archaických kultur III. Praha: Herrman & synové, 208.

TALMY, L.: *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000.

TAYLOR, J. R.: *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

TOKARSKI, R.: *Konotace – prototypy – otevřené definice*. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13–25.

UZEL, R.: SPOLEČNOST: Sexualita českých pohádek. In: *Neviditelný pes* [online]. Praha, 2009 [cit. 2016-05-02]. Dostupné z: http://neviditelnypes.lidovky.cz/spolecnost-sexualita-ceskych-pohadek-d8u-/p_spolecnost.aspx?c=A090308_102233_p_spolecnost_wag

VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, I.: Cítit a žít: české konceptuální paralely. In: *Prace filologiczne*, 2014, s. 295–311.

VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.

Výročí svatby [online]. In: *Wikipedia* [online]. 2015 [cit. 2016-05-02]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%BDro%C4%8D%C3%AD_svatby

WASZAKOWA, K.: Perspektivy srovnávacích výzkumů v oblasti lexikální sémantiky ve světle kognitivnělingvistických teorií. In: VAŇKOVÁ, I., PACOVSKÁ, J. (eds.): *Obraz člověka v jazyce*. Praha 2010, s. 11–30.

WIERZBICKA, A.: Lexikon as a Key to Ethno-Philosophy, History, and Politics. „Freedom" in Latin, English, Russian, and Polish. In: *Understanding cultures through thein keywords: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 125–155.

ZAMAROVSKÝ, V.: *Bohové a hrdinové antických bájí*. Praha: Brána, 1996.